

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

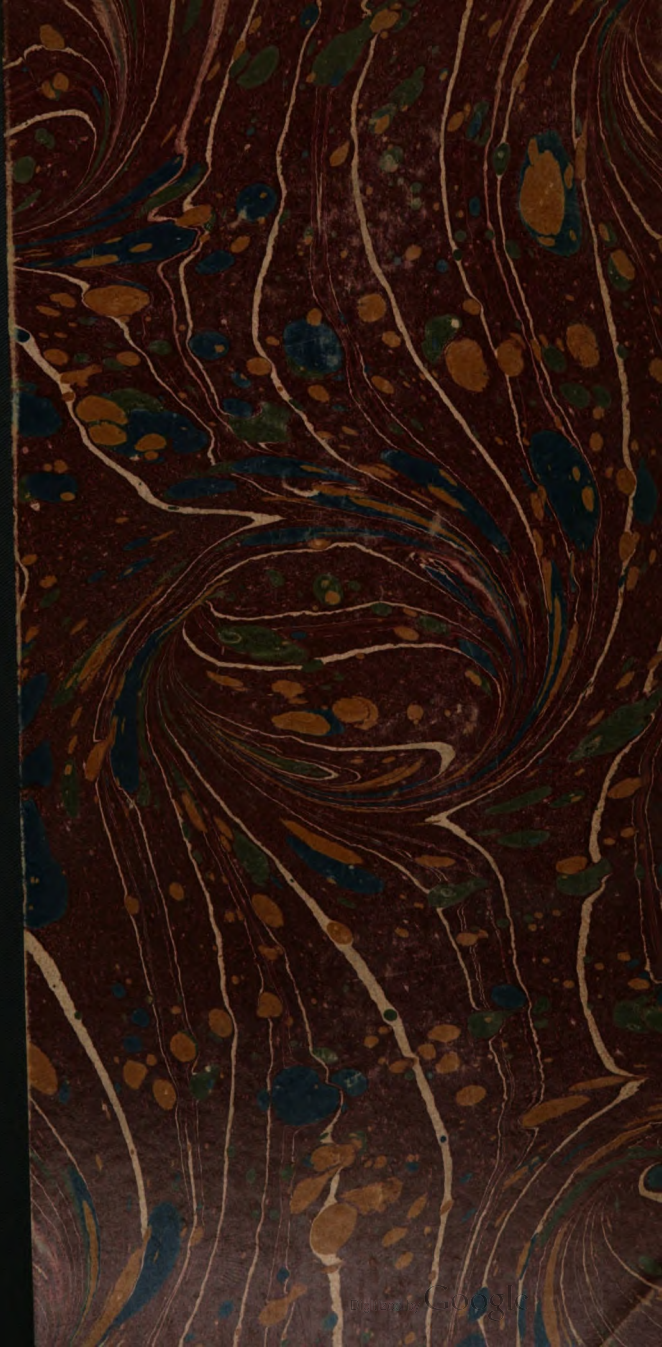
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

27252
23.8

27252.23.8

Harvard College Library

FROM THE

SUBSCRIPTION FUND

BEGUN IN 1858

Tõnu Sander.

2462
26--
C. Sander'i

Gesti kirjanduse ajalugu.

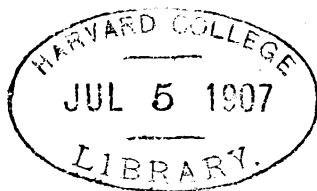
I. jagu:

Rahwa=luule.

Jurjewis (Tartus), 1899.

R. Sõõti trükk ja kirjastus.

27252.23.8

Subscription fund.

Дозволено Цензурою. — Юрьевъ, 13 Сентября 1899 г.

Gesfõna

ja

T. Sanderi elulugu.

Selle raamatuga astub Eesti lugeja ette Tõnu Sanderi Eesti kirjanduse ajaloo esimene jagu. Selles jaos räägitakse wanast Eesti rahwaluulest; teine miht on kunst-luule jaoks määratud, ei ole aga mitte lõpule viidud, sellepärast et surm enne noore raamatu-kirjutaja elu lõpetas. Esimene jagu oli kadunud kirjamehel juba 1891-sel aastal trükkile walmis, teine pidi paari aasta pärast järele tulema; ilmuda ei saanud see esimene Eesti kirjanduse ajalugu mitte omal ajal. Selle aastatümmne esimesel poolel leidiswad eestikeelsed teaduslised tööd väga wähe, ehk mitte sugugi, kirjastajaid, sellepärast et sellesarnaseid raamatuid väga pisut tarwitati. Omal kulul ei jõudnud kirjanik teda mitte trükkida. Raamat läks kirjastajat otsima; kadus aga kord aragi, nõnda et noormees tema uuesti pidi kirjutama. Järgmistel aastatel läks kirjaniku terwis ifka nõrgemaks. 1892. aastal oli käfiki uuesti walmis ja läks jälle õnne katsuma, et trükkis ilmuda. Rahulolennist ja kiitust leidis käfiki küllalt, mitte aga kirjastajat. 16. juulil 1894. a. suri kirjamees Sander ja jättis raamatu wäseks lapseks. Jällegi kadus käfiki filmist; ära kirjana oli ta Sanderi sõbra kätte alale jäänud ja ära kirjana läks ta jällegi kirjastajat otsima. 1895. aastal leiti kirjastaja, — seal tuli aga teatus: peatselt ilmub täieline Eesti kirjanduse ajalugu tähtsa teadu-mehe poolt. Uuesti jäi „waenelaps“ head aega ootama, sest kes tahtis seda siis trükkida, kui kõwem mõistleja oodata oli! Nõnda seisis T. Sanderi „Eesti kirjanduse ajalugu“ trükkimata, kuni siamaale: Saatus mängis

paha mängu! 1898. aastal ilmus meie keele lektori Dr. R. U. Hermannini sulest Gesti kirjanduse ajalugu: noorem wend oli wanemast ette jõudnud! Siin ei ole koht selle noorema wenna „heaft ehk wiaft“ rääkida; näha aga on, et ilmunud Gesti kirjanduse ajalugu meie rahwa-luulest mitte ei räägi, waid üksnes kunst-luulest. Selle läbi on Sanderi ajalugu just puuduma jao täiendus. Sellel põhjusel julgesin ma õnsa sõbra raamatule jälle kirjastajat otsida ja teda trükkida lasta. Meie tuttav kirjamees ja arwustaja herra A. Jürgestein leidis raamatu selle wääriliseks, et teda auustatud „Linda“ lugejatele kaasandeks pakkuda. Kõige selle eest julgen hrat A. Jürgesteini siin awalikult tänada.

See raamat ei taha aga ei milgi kombel enne-ilmunud Dr. Hermannini „Kirjanduse ajaluo“ wõistlajaks ja selle raamatu laialilagunemisele takistajaks olla. Ta tahab õnsa kirjanemehe L. Sanderile mälestuseks olla, ja kõlblikuks käsiraamatuks neile, kes Gesti kirjandust tundma tahawad õppida, iseäranis neile koolilastele, kellel meie kirjandusega tegemist pidi olema. Pealegi kui esimesel Gesti kirjanduse ajalool on sellel raamatusele oma ajaloolik tähendus meie kirjanduses. Annab Jumal elu-terwist, siis ilmub tulewal aastal selle kirjanduse ajaluo teine jagu, kus lühidalt ja selgesti Gesti kirjanduse elu kuni Hornungini läbi on wõetud. Wisas leiab lugeja weel Gesti nooremate kirjanikkude: Grenzsteini, Piirikivi, Eizeni, Jakob Viimi, B. Jakobsoni ja Anna Haawa üle arwustusi.

Raamatut lugeses tunneb lugeja seda selget waimu, mille omanik kadunu oli: terve töd annab tunnistust, et L. Sanderiga meie ühe hea kirjanduse tundja ja õiglase arwustaja oleme kaotanud!

*

Tõnu Sander on 1868. aastal, jõulu-kuu 14. päewal sündinud. Sel korral elaswad L. Sanderi wanemad Kuriste wallas, Põltsamaa kihelkonnas, Kaawere Suure-Uru talus selle koha rentnikkudena. Kaaweresse Suure-Uru talusse jäi Tõnuksene 7-me aasta wanaduseni. 1874. aasta suwel oli Sanderi isa Piilistwere kihelkonda, wana Põltsamaa walda,

Witsjärwe külasse omale Robina talu koha ostnud, kuhu ta Jüripäeval 1875 oma pere wiis. Siin kaswas T. Sander ülesse, siin sai ta oma wanemate käest esimese õpetuse ja siit käis ta koolis. T. Sander oli terane ja wäga hoolas poisj. Juba weiksest saadik armastas ta raamatuid hoopis enam, kui muud lõbu, ja mitu korda juhtus seda, et ta „Safala“t suurema isuga luges, kui et teistega wallatust tegi. Mis seal siis imeks panna, kui kirikherra tema kohta lapsi katsudes teistele ütles: „Waadake, sellest saab teile korra koolmeister!“ Et Tõnufene tõeste suure isuga raamatuid luges ja hoolega õppis, siis tahtis isa teda edasi koolitada. Kuhu pidi ta poisi aga wiima? — raha oli wähe, koht osta! Juba walla kooli-lapse wanuselt mõistis poisj rohkem, kui küla koolis antakse, sest isa oli lastnud teda talwite ühe käsitöölise juures õppida, kes saksa- ja wenekeelt mõistis. Isale anti nõuu poisji koha kihelkonna kooli wiia. Seda isa ka tegi, ja Tõnu sai nõnda Võltsjamaa kihelkonna kooli Beermanni juurde. Siin sai ta palju õppida. Sel ajal oli herra Beermanni poeg kõrgemas koolis ja waheaegadel õpetas ta Sanderile mitte üksi neid teadusi, mis kihelkonna kooli lastele antakse, waid ka Ladina keelt j. n. Kooliõpetajad andsiwad isale nõuu poega gümnaasiumi panna; üks sugulane lubas raha-abi ka anda, ja T. Sander õppis hoolega; kuid gümnaasiumi ei saanud poisj mitte: raha-abi jäi puuduwaks. Näid ei jäänud muud nõuu üle, kui ta pidi seminari astuma, et ise pärast edasi õppida. 1886—1889. aastani õppis T. Sander Jurjewi kooliõpetajate seminaris (selleaegses Tartu II. kooliõpetajate seminaris). Siin oli Sander alati esimene õppija ja kõige parem teadja. Ka edasi-õppimises oli ta hoolega ametis. Iseäranis hoolega tegi ta Prantsuse- ja Soome keele kallal tööd; wiimase sai ta warsti kätte. 1889. aastal lõpetas Sander seminari ja läks Peterburisje ametisse, kus ta koha sealse Michaeli koguduse waešte laste kooli juures sai. Selle ameti pani ta aga paari aasta järele maha ja wõttis enesele Peterburi pea-observatoriumisje kirjutaja koha. Siin lootis ta rohkem waba aega leida, et edasi õppida ja enam tööd „Cesti kirjanduse ajaluo“ kallal teha, milleks ta

juba hulk eestööd ära oli teinud. Selles ametis oli ta kuni-
surmani; siin tegi ta kodukoolmeistri eksami ära, siin lõpetas
ta ka oma esimese jao kirjanduse ajaluoft ja sai teisega kuni
Hornungini. Peterburis elades kogus Sander omale mää-
ratu palju tähendusfi ja teatusi Eesti kirjanduse kohta niihästi
Peterburi avalisest raamatu-kogust, kui ka muudest hallikateft.
Suurema osa oma priiajast kulutas ta selle peale ära.

Juba waremalt oli ta hulga Eesti keeli raamatuid läbi
lugenud; nüüd mõeti see aga suurema hoolega käfiie: iga
luetud raamatu üle tehti tähendusjed ülesse, et neid pärast
koffu mõttes õiget pilti igast kirjameheft saada. Töö edenes
wäga jõude, kuid seal tuli surm 16. juulil 1894. ja lõpetas
Sanderi töö.

Waremalt ilmus Sanderi toimetufel tema wenna Juhan
Sanderi jutt „Järelandmata“ „Oma maas“; see töö on küll
algufelt wanema wenna oma, aga L. Sanderi läbi palju
muudetud ja parandatud. Peale selle on Sander weel sõnu-
meid „Olewikus“ ja sellesamas lehes ka pikema kirjatöö meie
koolide ajaluoft ilmutanud; fiis on tal kaunis kimbufene
luuletufi, mis weel trüfis ei ole ilmunud. Sanderi suurem
töö on aga tema kirjanduse ajalugu. Wiimastel eluaastatel
oli ta weel Peterburi Eesti Heategewa Seltsi kirjatoinetaja,
kus ta sellele seltsile palju tööd on teinud.

Suur, alaline õppimine ja uurimine õõsitel, Peterburi
õht ja elu mõjufiwad selle hoolfa töõmehe rindade peale: ta
fai tiisifufe, mis teda 26 aasta wanadufes hauda wiis.

Üleüldse oli L. Sander suure waimuannetega inimene.
Keeled fai ta wäga hõlpsasti kätte; nendega ta nagu män-
gis; ka Poola keele, mis meile nii kõrwaline keel on, oli ta
Poola perekonna sõõgilaua! kätte õppinud.

Õnfa Sanderi kohta kirjutab Postimehes № 159, 1894.
aastal herra M. O. järgmiselt: „Sander oli üks neift noor-
teft, ärksamateft waimudeft, kes Eesti rahwa elust ja kirjan-
duseft sooja südamega tegewalt osawõtiwad. Eesti kirjanduse
ja hariduse ajaluo uurimine oli tema armsam töö. . . Mitme-
suguste eluraskustega mõideldes töötas ta fiisgi waifelt ja

wäsimata, oma auusameeleliste Gesti meele ja keele püietele kuni surmani truuts jäädes." . . .

Iseloomus oli õnsal Sanderil pehme. Rahu ta nõudis. Tihti kurtis ta eestlaste lahu üle ja ootas ifuga paremat aega Gesti rahmale; pani oma lootuse kirjanduse paranemise peale ja uskus kindlasti, et rahwa kirjandus üks suurem, wõib olla ka kõige suurem, rahwa walgustaja on. Selles mõttes tegi ta ka kirjanduse ajaluo kallal tööd, et näidata, mis tõsine wäärtus tallelgi on. Sanderi kohta oli mitmel suur lootus edespildises Gesti kirjanduse edenemises.

Sanderi hea eeskuju jäägu aga paljudele noorematele filmade ette ja ajagu noori jõudusid meie waimuelu kõige suurema edendaja, kirjanduse kallale töössle!

Lauritse päewal,
1899.

Gust Peterfon,
Gesti Aleksandri kooli õpetaja.

Gesfõna.

Meie kirjanduse ajalooft on wiimasel ajal õige tihti aja-lehtedes kirjutatud, kõnesid peetud ja raamatuidgi wälja antud. Sellest selgub, et soow, oma kirjandust ja tema ajalugu rohkem tundma õppida, rahwa seas wäga elaw on. Sellel põhjusel arwajin ka ajakohase olewat, eesfeisawat. tööd ilmuda lasta. Et siimaalsed uurimised ja kirjutused kõit ainult mõne iseäralise jao kohta käiwad, siis puudub meil siimaale täieline Gesti kirjanduse ajalugu, mis selle edenemist alguseft meie ajani kujutaks. Ma ei taha mitte mõelda, et minu katse seda puudust täiesti täidaks. Ta on esialgu ainult minu enese teaduste laiendamiseft ettemõdetud uurimistest aegamööda tekkinud ja ilmub lugejate ette selle palwega, et tema puudusi lahftelt wabandataffe, kui nad, nagu ma ise tunnen,

niõnikord liig elawalt filma torkawad. Kõll ehk omal ajal tugewamad töölised järele tulewad, kes meile kind täielise pildi Eesti hariduse ajalooft kirjutawad.

Arwan weel oma kohuse olewat tähendada, et ma — iseäranis rahwaluule ja wanemate kirjanikkude juures — igal pool, niipalju kui võimalik, oma otsufi tähtfate uurijate arwamise peale olen põhjendanud, sest sihid, mis suured waimud meile ette on rakanud, jääwad enamasti alati meile juhiks, nii ka siin.

Teaduse himuliste lugejate tarwis, kes ehk ise sügawamalt asja uurida soowiwad, olen ka kõik hallikad, kust oma teaduse olen kogunud, üles annud.

St. Peterburis,
mai kuul 1892.

L. Sander.

Cesti

Kirjanduse ajalugu.

Estmene jagu.

Rahwaluule.

Sahtikad

I. jao juurde.

Kirjad, millede abi ma olen tarwitanud:

- 1) Dr. Kreuzwald, Kalewipoeg. Tartus 1876.
- 2) — Gesticirahwa ennemuistised jutud. Tartus 1875.
- 3) Dr. Weske, Eesti rahwalaulud I. ja II. Tartus 1879 ja 83.
- 4) Jakob Hurt, Vana kannel I. Tartus 1875.
- 5) Eisen, Esiwanemate warandus. Tartus 1882.
- 6) — Endise põlwe pärandus. Tartus 1883.
- 7) Kunder, Eesti kirjandus foolile ja fodule. Wiljandis 1890.
- 8) Eesti Üliõplaste Seltsi album I. Tartus 1889.
- 9) Dr. Fählmann'i kirjad, Eiseni wäljaantud, Tartus, Schnakenburgi juures.
- 10) Winkelmann, Bibliotheca Livoniae historica. Berlin 1878.
- 11) Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat. I.—IV.
- 12) Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.
- 13) Bulletin hist. philol. de l'Académie Impériale des sciences de St. Pet. II. XII.
- 14) Dr. Kreuzwald und Reus, Mythische und magische Lieder der Esten. St. Petersburg 1854.
- 15) Reus, Estnische Volkslieder, 3 Bände. Reval 1850—52.
- 16) H. Jannsen, Sagen u. Märchen d. estnischen Volkes, 2 Bände.
- 17) Das Inland. Riga 1836—1861. Ajakiri.
- 18) Rosenplänter, Beiträge zur genaueren Kenntniß der estnischen Sprache.

- 19) B ü c h n e r, L'Hercule de l'Esthonie. Caen 1865.
 - 20) J. H u r t, Beiträge z. Kenntniß estn. Sagen. Dorpat 1863.
 - 21) Neue inländische Blätter. Riga 1817.
 - 22) Rußwurm, Eibosfolke II. Reval 1855.
 - 23) E d. P a b s t, Beiträge zur Kunde Est-, Liv- u. Kurlands. Reval 1868.
 - 24) Erman's Archiv für wissenschaftliche Kunde v. Rußland XIX. Berlin 1859.
 - 25) C. Chr. I s r a e l, Kalewipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden. Frankfurt a. M. 1873.
 - 26) Julius G r o s s e, Die Abenteuer des Kalewiden. Leipzig 1875.
 - 27) Mélanges Russes IV.
 - 28) W. S c h o t t, Kalewipoeg. Berlin 1863.
 - 29) G. B l u m b e r g, Quellen und Realien des Kalewipoeg. Dorpat 1869.
 - 30) Monatsbericht der Berliner Akademie 1859. September, Oktober.
 - 31) Suomi 5. Helsingisä 1866. (Suomalaisen kirjallisuuden Seuran aastaraamat).
-

1. Sissejuhatuseks.

1. Kirjandus on rahwa waimuwara, see on kõik tema waimu-sünnitused kõnes ehk kirjas. Nagu üksiku inimese waim ehk mõtlemise-wõim sõnas (kõnes) ilmub, nii avaldab ennaft terve rahwa waimuelu tema kirjanduses. Selle sõna laiemas tähenduses mõime siis sedamööda kirjanduseks kõike seda lugeda, mis rahwa waim on ettetoonud, olgu see siis lühikene wanafõna ehk kõnekäänd wõi pikk lugulaul, lihtne rahwalaul ehk suur teadusline kirjatöö, — jah, rahwa keelt kõige tema sõnawarandusega ja grammatika seadustega mõime siia külge arwata. Tawaliselt aga tarwitatakse sõna „kirjandus“ palju kitsamas tähenduses. Nimelt jäetakse siit kõik sarnased waimusünnitused wälja, mis täiesti ilma luulewõimu abita, ainult üksi mõistuse wäel loodud on, nagu teaduslised kirjatööd. Kindlat piiri ajada on siin muidugi võimata. Ühhidalt: kirjanduseks selles mõttes, nagu ta harilikult ette tuleb, loetakse rahwa luulelisi kirjatöid, sest et nendes kõige selgemalt, elawamalt ja täiemalt rahwa iseloom, tema hariduse-käik, tema elu ja olu ilmub. Seda luulelist kirjandust kutsutakse ka weel, et teda kirjandusest sõna laiemas mõttes lahutada, kaunis kirjanduseks ehk mõera keele sõnaga belletristikaks*).

Uime kirjandusest.

Kirjandus sõna kitsamas tähenduses.

Kaunis kirjandus.

*) Prantsuse keeli sõnadest belles lettres = ilus ehk kaunis kirjandus.

Fantasia.

Nagu ju öeldud, on selle kirjanduse sünnitamise juures suuremalt jaolt luulevõim ehk fantasia tegew. Luulevõim (lühidalt luul) on meie hinges iseäraline tähtjas osa, nimelt kujutamise võime. Tema abil seadame enestele ammugi mööda läinud juhtumisi, kaugeid kohtasid, jah, ise sedagi, mis me kunagi näinud ei ole, waimu-silma ette. Kellel ta iseäranis tegew, elujõuline on, see võib tema waral ka koguni iseenesest mitmesuguseid lugusid, piltisid ja kujusid luua, mida waim teiste võimude, iseäranis mõistuse, mälestuse, tundmuse j. t. abil korraldaks kunsttööks arendab ja nii luulde ehk poesia töö sünnitab (wähest Gesti keeles ka mõlgend*) nimetatud). Tema on proosa ehk kainendi wastand, mis enamasti mõistuse wäel on sündinud. Wiimne jääb harilikult kirjanduse ajaloost wälja, pääle mõne iseäralise töö, millel kuidagi moodi rahwa waimuelu edenemise loos tähtsust on. Gespool leiame sarnast näitust (nagu keele-uurimise tööd, esimesed waimulised raamatud j. n. e.)

Poesia ja
proosa.

2. Olgu siin weel, et kõike eksituft eemale hoida, kohe tähendatud, et sõnad poesia ja proosa wäga sagedasti koguni teistes tähendustes tarwitusel on. Poesiaks nimetatakse seotud kõnes, salmides leiduwat kirjandust, kuna proosa nime kõik lihtkõne kirjandus kannab. Sarnane nimetamine ei ole aga kogunisti mitte õige.

Wikemad seletused sarnaste küsimuste üle on kirjanduse theoria õpetuse asi, mida meil kahjuks siimaale Gesti keeles weel pole.

*) Wiimisel ajal luuakse palju uusi Gesti keeli sõnu teaduslikkude nimede tarwis. Ma ei ole mitte selle kombe järele käinud. Kus hea Gesti sõna juba olemas, sääl tarwitasin teda, kus aga weel mitte, sääl pruutisin parem mõderakeelelist sõna, mis ju kõikides haritud keeltes enam ehk vähem ühesugused on, kui uut Gesti onia, mida onetigi niisama waja oleks seletada olnud.

3. Et, nagu öeldud, kirjanduses waimuelu ennast ilmutab, siis selgub sellest, et rahwa ajaloolik elu-
käik wäga suurt mõju tema kirjanduse peale peab
awaldama. On rahwas harimata, ilma kirjata, siis
peab loomulikult ka tema kirjandus ainult suusõna-
line olema. Edeneb aga rahwas, et tal juba oma
firi on, et ta korralikkude seaduste all elab, rahu-
likult põllu- ehk muud tööd teeb, siis tekitab talle
ka juba päris kirjutatud kirjandus, siis läheb ka
juba tema waimutööde sisse teiseks. Ja wastaofta:
ka kirjandus awaldab ülisuurt mõju rahwa elu
peale. Teifiti see ei mõigi olla. Spime meie ju
ometi koolipingilgi kirjandust, loeb ju igamees
enam ehk vähem raamatuid, pakuwad ju kirjan-
des just rahwa paremad pojad, tema terawamad
mõtlejad, osawamad kunstnikud ning tublimad luule-
tajad oma luulelisi kunsttööfid, oma kunstilisi aaden-
did kõigist, mis tõsi, mis ilus, mis hea on, rahwale
õpetuseks. Seega on siis kirjanduse ajalugu rahwa
hariduse ehk kultuura omaga lahutamataalt ühendatud.

Kirjanduse
ja rahwa-
hariduse
mõju üts-
teise peale.

4. Kirjanduse ajalugu harutab siis, lühidalt öel-
dud, rahwa waimuelu edenemist jellel mõõdul, nagu
see tema suusõnalistes ja kirjalistes waimutöödes
nähtawale tuleb. Nagu ajaloolikult selge, ei olnud
ei eestlastel ega ka muudel rahwastel kirja ole-
masgi. Siis ilmutas rahwa waim ennast ainult
suusõnalistes lauludes ja juttudes, mida muinas-
aja kirjanduseks nimetatakse. Pärastpoole, ühes
üleüldise hariduse edenemisega, ilmub juba firi
ja seega ühes kunstluule, üksikute rahwapoegade
waimusünnitused, mitte enam terwe rahwa oman-
dus, nagu endine rahwaluule. Kuu aega ela-
wad mõlemad ofjad üksteise kõrwal edasi, siis aga
hakkab rahwaluule üleüldiselt rahwa seas kaduma.
Nii sündis see kõikide enam haritud rahwaste
juures, nii sünnib see praegu eestlaste keskel.
See nähtus on, nagu tuttav, uue aja hariduse taga-

Kirjanduse
sünnimine.

järg. Ühtlasi kadumiseaga aga tehtakse tööd, et wana luulet alal hoida: teda kogutakse rahwa suust ja kirjutatakse üles.

Arjajaga-
mine.

5. Seega jaguneb siis kirjandus kahte osasse: suusõnaliseks — rahwaluuleks ja kirjalikuks — kunstluuleks. Mõlemad erandawad endid üksteisest niihästi sündimise aja ja wälimise koore, kui ka sisemise tuuma poolest. Wanaduse järele seistku rahwaluule eesotsas.

2. Rahwaluulest üleüldse.

Sündimise
aeg.

Rahwaluule sündimine ulatab selle wana „halli aja“ sisse tagasi, millest meile mingisugust mälestuse märki ei ole järele jäänud — peale just selle rahwaluule — sellesse ajasse, kus rahwas weel oma lapsepõlmes ilutses, kus tema waimujõud ja luulelend weel ainult wälimiste meelte kammitas ja ümberolewa looduse mõju all seisis, kus tema mõte ning mõistus weel oma walitsewale seisukohale ei olnud jõudnud. Siis waatas rahwas weel kõikide looduse nähtuste peale lapse filmaga; siis lõi tema omale suurewiisiliste, seletamata looduse nähtuste tarwis taewalised waimud, jumalad; siis kujutas ta omale kangelased, kes symboli wiisil rahwa elu peategelased on.

Seisu üle-
üldse.

Wanades muinasajaj luuleseinnitustes jutustab rahwas ise kõike seda, mis temal ajajooksul on ette tulnud. Suured ajaloolikud sündmused, mis terve rahwa käekäigu kohta mõjuwad; ütsikute tähtsate meeste teod, mis enam ehk vähem laialt rahwa seas tuttawad on; rahwa wana tarkuse terad; hea ja woorusliku elu õpetus; lihtsad lood ja laulud naljakas ja meeleslahutuseks — kõik see ilmub rahwaluules. Siit selgub ka tema juur tähtsus, iseäranis see, mis tal muinasajal oli. Siit õppis rahwas üleüldse kõike seda, mis tal sel ajal oma elus

waja teada oli. Pärastpooltel põlvel on ta oma suure tähenduse osalt kaotanud, kuid kindla tunnistajana ja mälestuse sõnumina esiwanemate muistsest pidust ja põlvest jääb ta ikka auu sisse. Rääkimata veel sellest, et nii mitmedgi kaunid pärlid sealt seast lugejale ilutundeliste lõbu pakuvad. Pealegi on rahwaluule fees kunstluule juured. „Rahwaluule on ema, kunstluule on tütar“ (J. Bergmann). Ilma esimeseta on viimne mõimata, ehk ta on ainult hale mõderaste järeloomamine.

Gesti rahwaluulel on oma iseäralised omadused, mis teda kunstluulest, kui ka teiste rahwaste luuletustest lahutawad. Tähtsam märk on siin:

Iseäralised
rahwaluule
omadused.

1. Ühe mõtte kordamine mitmesugusel kujul ja kombel. „Meie rahwa laulu ilu on tema laias kuues, milles mitu ja mitu tuhat siilu ja siima, ehk ja ilu ümber on“ (Kunder). See ilmub iseäranis selgelt lauludes. Näituseks üksainus mõte:

Kordamine.

„Kes tõi sõja sõnumida?“

mõtab omale veel lisaks juurde:

„Kes kand' waenu keeleksida?“

Niijama wastus:

„Arat tõi sõja sõnumida,

„Wares waakus waenu keeli.“

Weel näitusi:

„Piiga laul aga pajateles,
„Noori tuffu kostis nõnda:
„„Kaugela on minu kaasa,
„„Wete taga armukene,
„„Kaugel on, kaugela nähtse;
„„Wahel palju wastastiffu:
„„Üks oli suur ja laia merda,
„„Wiis oli järweda wahela,
„„Ruus oli kuitwa nõmmikuida,
„„Seitsejada nõlgatile,
„„Rahessa karja oruda,
„„Ühesa üba jõgeda,
„„Künime külna hallitada,
„„Ratskünimend niuidu finnitust““.

Ühildalt:

„Piiga laul aga pajateles:

„„Kaugela on minu kaasa,

„„Wahel palju wastastiffu!““

Kalewip. IV. 186—199.

Ragu näha, mõits seda pikka lugu kolme ainsa reaga ära ütelda. Aga rahvalaul seab peamõtte (thema) ette otse ja korutab teda siis teiste sõnadega veel mitmele ja mitmele korrale.

Wõrdlusel.

2) Asja seketuseks pruugib rahvaluule mitmesuguseid võrdlusi, mis väga lihtsad, igapäevasest elust võetud on. Sagedasti ei olegi siin diguse pärast enam võrdlemine, vaid üks asi astub otsekohe teise asemele. Näituseks: neitsikest nimetab rahvalaul järgmistele sõnadega:

„Kus on kullalla kodugi,
„Ja ellal eluaseme,
„Ja marjal magadispaita,
„Ja taimel talutuake?“

(Ruuder, E. kirj.)

„Piiga kena pillikene,
„Neuliku noori heali,
„Pauululinnu lõksatusel,
„Niida kulda kuskusiwad.
„Kui see jägu kuusikusja,
„Künnilindu lepikusja.“

Kalewip. IV. 174—179.

Alliteration,
assonation.

3) Alliteration ja assonation ehk alghealikute sarnadus, mille järele ühes reas mitu sõna kas ühe täishealikuga (assonation) algavad, näit.:

„Oh seda endista eluda. . . .
„Ilma isa aseda
„Ilmas ilmun'd imedusi!“ . . .

ehk umbhealikute, näit.:

„Mallal maffan memme waewa,
„Hea ema piima waewa,
„Kahel käel kandemise“

(alliteration); ehk, mis kõige enam ette tuleb, mõlemate, täis- ja umbhealikute, sarnadus:

„Kes tõi sõja sõnumida?
„Arat tõi sõja sõnumida,
„Wares waatus waenu teeli.“
„Kannel armas, kannel kallis,
„Kannel kulla keeleline.“
„Tule, tule tuulekene.“

„Laat siis kala kaldale,
 „Laskis lahti laenetesse,
 „Läks siis tanime vaatamaie,
 „Kena kuuske katsumaie.“

Kalewip. V. 218—221.

4. Arwusõnu tarwitab laul ainult allitera- Arwusõnad.
 tioni ja assonationi nõudmisel, ilma et nad just oma
 tähenduse järel arwu näitaksivad. Näituseks:

„Laulit istus laua taga . . .
 „Laskis laulu lendamaie:
 „„Wiis oli wana wainula,
 „„Kuus oli kuldseid kuusitusja,
 „„Seitse samblas saladusi,
 „„Kahetja kanarpitusja —
 „„Sealtap sõnu sõlmitasiin“.

Kalewip. XIX. 482—489.

Waata ka näitus punkt 1. juurde!

5. Wana d pikemad sõnakujud ja lõpud, ^{Pikemad}
 mis nii väga harilikult nüüdsest keelest lahku lähe- ^{sõnakujud}
 wad, et tuttav rahwaulude koguja ja wäljaandja ja lõpub.
 H. Neus neil lauludel oma iseäralise „luulelise keele
 grammatika“ ütleb olevat. Näituseks:

„Mitäma abi eesta!
 „Tänu heategu eesta
 „Saa ei sulle suuremada!“
 — „Kus mul tuldane pesada,
 „Hõbe sängi näti toasja,
 „Wetepiiga waiba alsa.“
 — „Märki ei olnud mättaassa,
 „Tähte ei olnud taewaassa.“

Iseäranis sagedad on infinitivi lõpud =da, ines-
 fivi =ssa, ablativi =lta, elativi =sta, nominativi lõpu
 vokaal, mis nüüd ära on kadunud j. p. m.

6. Luuleline wabam sõnajärg:

Sõnajärg.

„Kui tuli õhtu ilusa (ilus õhtu)“ . . .

— „Aga eit ei kostnud wasta,
 „Tein'd ei healta tedrekene.“

7. Mõõt rahwauludes on nõndanimetatud Wärsimõõt.
 „neljajalgne trochäus“, see on, igaš reas leiame

kaheksa sõnajärku, nii et esimene, kolmas, viies ja seitsmes rõhuga on, teised aga rõhuta, järgmisel viisil:

Näit.:

Rän|nel är|mas, Rän|nel tal|lis,
Rän|nel kül|la tee|le|li|ne.

Trochäused ja
daktylused.

Wahest võivad ka trochäuste asemel daktylused jeista (daktylus on — — — üks rõhuga ja kaks rõhuta sõnajärku), niimoodi:

a) ühe trochäuse asemel üks daktylus:

„Südames oli süte watta.“

b) kahe trochäuse asemel üks daktylus:

„Kergita kena juuksta.“

c) kolme trochäuse asemel kaks daktylust:

„Eite hauasta kõneli.“

d) kõigi nelja trochäuse asemel kolm daktylust:

„Kaugel on, kaugela nähitse.“

a) ja d) tulewad harwa ette, kuna teised — iseäranis b) väga tihti leida on.

Salmid ja
riim.

8. Salmid puuduvad meie rahvalauludes; kõik nad on ainult ribadest (värsidest) üles ehitatud. Niisamuti puudub ka riim. Selle aset täitis alghealikute farnadus.

Ärajaga-
mine.

Dma rahvaluulet võime nelja jaku ärajagada: a) epos ehk lugulaul, b) lühike (tunde) laulud, mida ka talvisesti „rahvalauludeks“ kutsutakse, c) jutud (muinasjutud, ennemuistsed jutud), d) wana-sõnad ja mõistatused.

A. Epos.

3. Mythilised laulud.

1. Epos ehk lugulaul jutustab, nagu ta nimigi Epos üle-
üldse. juba ütleb, lugusid, see on, kõneleb wanaist jumalatest, kangelastest ja nende tegudest. Tema on luuletuse kuue sees, kuna sellesama sisulised jutud proosa kujul meie ette astuvad. Epos langeb siis veel Jaotus. diети kahte jalku: jumalate epos ja kangelaste epos. Esmine on oma sündimise poolest rahwaluule kõige wanem oks. Ta on sel ajal tekkinud, kui rahwas veel omale jumalaid kujutas, kui tema „meel-mõistus“, nõnda ütelda, „alles märkama hakkas“. Neid juttusid ja laulusid jumalatest ja nende tegudest, ilma loomisest j. n. e. kutsutakse mytheadeks ja laulusid, mis sellest kuulutawad, mythilisteks lauludeks. Mythe. (Spetus wanadest jumalatest kannab, nagu tuttam, mythologia nime).

2. Mythilisi laulusid on meil wäga wähe järele jäänud. Mis meil on, needgi on üfsikud jaotefed terwest loost. Nendest (nagu ka kohastest juttudest) leiame ka ainuist teadust Gesti muinasaju kohta. Ka Kalewipojas, meie kangelaste eposes, tulewad veel jumalad ette, kuid siit ei leia meie palju rohkeid kui nende nimed. Mythilised
laulud.

3. Tähtsamad Gesti jumalad olivad, nagu neid wanadest mythilistest lauludest leida on, järgmised: Gesti
jumalad.
1) Wana=J ja ehk Uko, ülem jumal, ilma looja.
2) Taara, wististi hiljemalt skandinaawlastelt laenatud (Thor), müristamise, sõja ja furnute jumal.
3) Wanemuine (Wanemunen; Wainämöinen Soomes), laulu-jumal. 4) Ilmarinen (Ilmarine), sepa-jumal, kunstide kaitseja. 5) Mana, alt- ilma, warjuriigi walitseja, mille elanud Warjula-

fed olivad. 5) Uhti, Wetewaim ehk Weteema, wetewalitseja. Tema tütreid Wesihallijad ehk Näkineid (näkid, wesiinäkid) elatsewad ka jögedes, järmedes, meres. 7) Uike, Rõu, Pikker ehk Pikne — müristamise, wälgu ja mihma saatja. 8) Metsihallijas (Soome Tapio), metsa kuninga, roheline kuuega ja samblast habemega, oma tütardega Metspiigadega elas metsas. 9) Murueit, maja, õue ja aia kaitseja, ühes Murueide tütardega. 10) Tuulejumal ehk Tuuleema, kelle juhatusel all tuuled ja tormid, peale selle aga ka kolme seltsi nõiad ehk „targad“ seiswad: sõna- ehk soolätargad, tuuletargad ja wiimaks kõige wägewamad manatargad. 11) Rõugutaja, nurganaiste ja wäikeste laste kaitseja. 12) Hõonehoidjad ja Majawarjad, kes elumajades asupaika pidatsewad. 13) Turris, sõjajumal. 14) Kalmu, furnute ja nende haudade hoidja. 15) Mardus, salalik waimuheal, kes metsas endise aja wiletsest ilusatel surwe õhtutel nutab. 16) Põhja kottkas, õnnetust tooja kuri wõim. 17) Sarmik, Tühi ehk Wanatühi wõi Wanapagan, pärastpoole ilmunud, ristiuse kurat, põrgu walitseja. 18) Wirmalised, tulised waimud, kellede wehklemise paistus wähest paistab.

Roomise
laul.

4. Mõned tähtsamad mythilised laulud on järgmised:

1) Roomise laul.

„Ütsford, ütsford ilmus ilma,
Ilmus ilma ilusama,
Ütsford taewa tehtanesja,
Tehtanesja targelasta,
Tähtedega täpiliista,
Pilulistiwa pilwedega.
— Teadsin taewa tehtanesja,
Kuule koda folgitiile,
Pesa päewa pealitiile,

Teista jälle tähtedelle,
 Lõime loodi lõuneella,
 Kude koidu kodaje,
 Pärarnised päewa tare.
 Seal neid siidi sinisida,
 Sambla sarwa sametida,
 Poogeliste punesida,
 Kulla kirja kollasida,
 Kangasjalul kõlksutie,
 Tallaspuiel tansitille.
 — Seal need kangad kudutie,
 Lõuendida lõksutie,
 Misga ilma ilustati,
 Laewa weeri wärwitati,
 Pilwesida palistati,
 Ilma kaared kirjutati
 Eha ajal hülgamaie,
 Päewa tõusul punetaie.
 — Sealta tehti tähtelista,
 Wierttaari wikkelista;
 Koeti kuule kulla kuube,
 Paiste reivi päikeselle.
 — Wana Jsa, wana tarka,

Oli tööda toimetanud,
 Klusaste ilma loonud.

*

Kuus on kuldseid kuulutusi,
 Hõbedasi ilmutusi,
 Mis ma künkast kündelesin,
 Mägi alta meelitasin,
 Kalju alta küsitellin:
 — Teadsin jõe tehtanessse,
 Püha jõe piiranessse,
 Ema jõe jälgenessse.
 Jõgi jooksis üle ilma.
 Jooksis joalta järtweni,
 Järwest järgelta mereni.
 — Teadsin merda määramaie,
 Mere urkaid urgamaie;
 Teadsin kalu külwatie,
 Kudu kodasi korjatie.
 Wana Jsa külwas kalu,
 Külwas kalu kaswamaie,
 Kala kudu kosumaie,
 Urgastesse uinumaie,
 Päewa paistel paisumaie...

Suur
tamm.

Siis kõneleb weel lugu metsade külimisest, kuni
 wiimaks suur Taara tamm üles olla kaswanud,
 mis pilwesid pillutada ähwardanud. Temast kõne-
 leb iseäraline

2) Taara tamme laul. Kalewipojas on
 jee lugu terme epose käiguga wähe ühendatud,
 nimelt: Saare taat ja eit läksiwad suurte rehadega
 merd riisuma, et oma tütre surrukaha üles leida.
 Selle asemel aga hakkas neile rehasse: wäike tamm,
 kuusk, kala, kotta muna ja kuldkauss ning raudkübar.
 Kõik need asjad toodi koju. Kala lasti merde tagasi,
 munast tuli kottas wälja; tamme aga istutas taat
 tütre mälestuseks kiige sambana õue alla. Kuid
 tema kaswas kangesti ja tõusis wiimaks pilwesid
 pillutama. Väks siis Saare taat mehi otsima, kes
 koleda tamme maha raiuksiwad. Seni aga riisus eit
 kodu loogu, kus ta kaare alt kotta leidis, kes kodust
 ära oli lennanud. Tõi kotta koju ja leidis weel

tema tiirwa alt wäikse mehekehe, kellel kirmes kaenlas oli. Kui nüüd taat tühjalt tagasi tuli, siis tellis ta wäikest kotka meest, rasket tööd oma peale wõtta. Palgaks nõudis see omale kuldkausi. Kus siis wäike mees oma kirmega südisti tamme kallale, kuna ise äkitselt suureks sirguma hakkas. Kolme päewa jooksul langetas ta tugewa tamme, millest „kuulus Soome fild“ tehti. Eadwast, okstest ja laastudest tehti kõigesuguseid laewu, elumajasid ja kõige wiimaks „kena laulu tuba“, kus laulid oma lugusid Taara enese, päewa, koidu ja eha abil loob. — Uurijad ei ole selle laulu tähenduse üle veel kindlale otsusele jõudnud. Näitab aga, nagu kujutaks rahwas selles tammes symboliliselt Eesti-Soome ühist wana õnne-aega, kus need rahwad veel wägewad olivad, kuni neid merest leitud mehekehe — Soome laht — lahutas.

Sinnutse
laul.

3) Püha pürje linnukene — mis ilma loomise kohta käib. Nimetatud linnukene teeb omale pesa ja muneb sinna mune. Sealt hakkab ta neid pillutama: ühe kuuls taewasse, teise päikeseks, kolmanda kiviis jõddi peale.

Teised loo-
mise laulud.

4) Põhja kotka pesa Kalewi kaljul käib eesminewaga wähe ühte. Pesas oli kolm muna, kukkusiwad aga merde ja läksiwad katti; koore kildudest sündisiwad merel purjetawad laewad, rebust ja walgest Kõrgesaar, Tütarjaari ja teised saared.

5) Kust kalad soomused saiwad? Väksiwad korra neiud mere peale laewal lusti sõitma. Suured parved kalu kogusiwad nende laewa ümber. Seal tuli pääsuke ja munes ühe muna laewale. Muna läks aga katti ja kuldas sel kombel kõik ligidal olijad kalad ära. Seest saadik on neil jätendajad soomused seljas.

6) Wikerkari sündimine. Wikermihmal oli wiis last: üks elas meres, teine järwes, kolmas

kaemus, neljas jões, viies lätes. Väsiwad kõik ühisel nõuul mikerkaart tegema.

7) Taema tee, mis wiist mikerkaari tähendab. Seda mööda sõidab laulja neiuksese („minu“) wennikene, nii et ilm kõigub ja pörub. Muudugi tähendab see müristamist.

Mund
mythiliseb
laulub.

8) Siuru lindu. Glawad neli õhu-neitfikesta, kes igawust tunnewad, sest et abikaasat ei ole. Siuru lindu, „Taara tütar“, liugleb wälja lendama, kuuleb neidude kurbdust ja jutustab Taarale. See saadab teda wälja neile abikaasasid otsima.

9) Kalju=pois. Neiu läheb merele mängima ja paneb oma ehted kaldale kivi peale. Seni tulewad kalad ja wiivad ehted ära. Neiu appi hüüdma. Ilmub merest kalju=poisfi. „Rootsi kanal“ käes; mängib teda nii, et kalad kõik asjad tagasi toowad. Palub siis neidu enesele abikaasaks, kuid see lükkab ta soowi tagasi.

10) Hallija tütar läks õhtu widewikul merele mängima, kuhu ka „waimu=poisid“ ilmuwad.

5. On weel peale nende mitmed vähemadgi olemas. Ka kuulub „Salme laul“ käib diguse pärast siia. Ometi on ta Kalewipoja looga nii ühte kaswanud, et me teda seal peame vaatlema. — Mythilisi laulusid leiame meie, nagu tähendatud, Kalewipojas — nii nimelt suure tamme lugu kõige täiemalt ja mõned teised (V. 133—262, VI. 763—943, XIX. 493—876). Siis aga weel „Mythische und magischelieder der Eisten, Kreuzwald und Neus“ ja „Ehstnische Volkslieder, Neus“ sees.

Mythiliste
laulude
kogub.

6. Siia juurde tulewad ka weel mõned nõialaulud wõi lausumise sõnad arwata, milledega mitmesuguste hädade wasta abi otsiti. Näituseks leiame „sõnu“: ussi wasta, mitmesuguste haiguste ja walu wasta, saksa wiha wõtmiseks, karja kaitsemiseks kiskja looma wasta j. n. e. Näituseks:

Nõialaulub.

Ussji sõnad.

Jiro, iiro, aaro, aaro,
 Jiro, aaro ilulesta!
 Aaro, aaro, ära hanniusta,
 Ära mind salali salwa,
 Nägemata ära näpišta,
 Kogemata ei küünista!
 Need kirju kirepuu kirjad,
 Kurjad kusse puu kirjad,
 Tumedad toominga kirjad!
 Mesilane, peene lindu,
 Too mulle toominga toore,
 Mina lõõn ussi huule peale,
 Mao maaša karwa peale
 Moa karwa, nuusta karwa,
 Rohu karwa, rooste karwa,
 Sini kirjad sul sisen on,
 Sala kirjad selja peal.
 Mesilane, meelemõistja,
 Too salwi sala kohast,
 Tuhast kohtet kustutusi,
 Üle mere üheskama rohtu!

Sündimise
 aeg ja
 kogub.

Need mõialaulud aga on palju nooremad oma
 sündimise aja poolest, kui muud mythilised laulud.
 Seda näitab juba seegi, et nendes sõnad, nagu
 „Jeesus“, „Maarja“, „Sohwia“, „Issa meie“ j. n. e.
 ette tulevad, mis katoliku ajal meie rahwa laulude
 sisse on tunginud. — Mõialaulusid leiame Neus'i-
 Kreuzwaldi raamatus: „Mythische und magische
 Lieder der Ebsten“.

4. Rahwaepos Kalewipoeg.

Epös
 üleüldise.

1. Epöses kujutab rahwas omale üleüldise pildi
 muistsest ajast: ajast, kus tema looduse mägede ja
 naabrirahwaste vastu mõitluse väljale pidi astuma.
 Kuid siin segab rahwas, kes ju suur historia ega
 geografia tundja ei olnud, sündmused aja ja koha
 poolest sagedasti läbijegamini. Näituseks ilmuvad
 Kalewipojas Üku ja Sarwit mõlemad ehk küll Sar-
 wit alles ristiusu ajal rahwale tuttavaks sai, kuna

Utu juba muistepõlwe päewil rahwa „ülijumal“ oli. Siis weel omandab ta oma kangelastele, kes terme rahwa eest ülesse astuvad (rahwas ise ei ilmu pea küsigil tegelasena), üleloomulise suuruse ja jõuu, kuna nende waim sugugi selle tehaliiku wägewuse kohane ei ole. See näitab, et epose sündimine just rahwa lapsesõlmes juhtus. Ta on wähe noorem kui mythilised laulud ja jutud, mis sellest selgub, et siin enam jumalad tegelisel ei ilmu, waid kangelased, nõnda ütelda wahemehed jumalate ja inimeste wahel.

2. Kalewipojas ilmuvad järgmised kangelased („wikerlase pojad“, nagu wana jutt wahest kangelasi üleüldse, mitte just Kalewipoega ja ta seltsimehi, nimetab): wana Kalew, selle naine Winda ja wiimse kasuõde Salme; siis Kalewi ja Winda poeg Kalewipoeg (ehk „Sooni“, nagu Kreutwald ütleb tema nime paari korda kuulnud olewat) — ihes kahe wenuaga, kes aga jutust pea ära jääwad; Kalewipoja sõbrad: Sulewipoeg, Alewipoeg ja Olewipoeg. Siis weel Kalewipoja kannupois, wana Laputark Warraf, Soome tuuslar, Peipsi sorts, Sarwik, Wetewaim, raudmehed ja teised.

Epope
kangelased.

3. Kalewipojas leiame ees otsas mõne rea „soowitus“, mis kuulsafta saanud ridadega algab:

Kalewipoja
sõnu.

„Saena mulle kannelt, Wanenuine!
Raunis lugu mõlgub meele;
Muistese põlwe pärandusest
Shtan laulu ilmutada,“ —

Soowitus.

kus laulit Greeka, nagu ka teiste suurte eposte eeskujude järele, laulujumala poole pöördes kohe hatastuses tema abi palub. — „Soowitus“ lõpeb sügawkurbliku, elegialiku hüüdega:

„Ütšina lindu laulan ma lusti,
Kukun üksi kurba kagu,
Healitsen üksi igatsusi,
Kuni närtsin nurmedela.“

Sisfejuha-
tus.

Soomitus ei ole mitte rahvaluule, waid epoſe kottuſeabja, Kreutzwaldi, töö. — Selle järel leiame pikema lyrikalise „ſisfejuhatuſe“, milles laulit ſisfe-
punutud rahwaulude abil Geſti muinasajast kur-
dab ja lühidalt piltlikult tähendab, kuidas suur epos
tektinud ja millest ta kõnelda tahab. Päris epos
iſe jaguneb kahekümneſse lauluſſe.

I. lugu.

I. lugu.

Põhja piirel ſeifis pere,
Tugew talu taljudele,
Taara tamme metſa ääres.
Pool weel ſeifis metſa peibus,
Teine pool lausa lagedal.

Kalewi
tulek.

Selles peres kaſwafiwad kolm wenda. Üks neist
weeres Wenemaale ja ſai ſeal kaupmehetſ; teine
tuiskas Turjamaale, kus ta ſüdiſ ſõjamehetſ heitis.
Noorem wend aga, nimega Kalew, liugles Põhja
kotta tiirwa peal Wiru randa, kus ta omale riigi
rajaſ. — Selſamal ajal „elaſ läänes noori leſke,
naine ütfina talunes“. Kord hommitul karja ſaates
leidis ta wainult kana, tedre muna ja wareſe poja.
Ta tõi nad põlle ſees koju ja pani aita, kana tedre
muna peale hauduma, aga wareſe poja wiſkas nurka
firſtu taſa. Mõne aja pärast ſai kanalt „Salme,
ſula neitſi“, „tedreſt Linda, libe neitſi“, wareſe
pojaſt aga waene lapſi, orjatüdruk. Warſti haka-
fiwad Salmel koſilafed käima: Kuu ja Päikene ſai-
wad tagaſi ſaadetud, Tähte poega wiimaks waſta
wõetud. Siis läks pulma ilu lahti:

Lääne leſk.

Salme.

Risti tantſi tantſitie,
Wiru tantſi weeretie,
Harju tantſi hakatie,
Lääne tantſi lõhutie,
Järwa tantſi jännatie,
Lartu tantſi tallatie,
Oma tantſi õpitie,
Sõre liirwa sõtkutie,
Murupinda piinatie!

Tähte peig ja Salme neidu
Pidaſiwad pulma ilu!

„Pulma ilu“ kutsus ka Vindalegi kofilasi koku: Vinda.
 Kuu, Päikene, Wesi, Tuuli, Kungla kuninga poeg,
 kes kõik tühjalt tagasi saadeti. Võpeks ilmus Kalew
 kotsja, kes Vinda poolt kohe lahtet vastuvõtmist
 leidis. Nüüd olivad pulmad kahetordsed, sest ka

Kalew peig ja Vinda neidu
 Pidasivad pulma ilu!

Selle wahel lahtub Täht oma nooriku Salmega,
 kuna Kalew weel edasi pidustab. Võpeks aga sõidab
 ka temagi ära:

Kalewide kogu poole
 Kaasa siidi kamberie,
 Kus oli seatud kena fangi,
 Padjuline puhkepaita.

Ma ei arwa mitte ekšawat, kui tunniſtan, et ſee Salmelaul.
 kuulſus „Salme laul“ kõige kaunim järk Kalewi-
 pojaſt on, et ta ehk waheſt terve Geſti rahwakuule
 pärli ja kroon on. Kuis on ta täis elawat liik-
 miſt, dramatiſalikku tegewuſt! Kui kauniſti kuju-
 newad ſiin Salme ja Vinda laadid, kes waſtameelſeid
 kofilaſi tagaſi ſaadawad! Kui kenaſti kirjeldataſe
 neidude ehtimiſt ja üleüldſe pulma ilu! Ja kui
 liigutaw lõpeks on Salme ja Vinda lahkmine koduſt,
 kui täis lyrifalikku tunnet nende jumalagajätmise ſõnad
 kaſuema ja omaste waſta!

II. Iloos jätab epos hulk aega wahele ja kõne- II. lugu.
 leb wana Kalewi eluõhtuſt, tema ſurmaſt, Kalewi-
 poja ſündiniſeſt ja tema lapſepõlweſt.

III. Iugu jutuſtab leſe Vinda rööwiniſeſt Soome III. lugu.
 tuuſlari läbi. See nähtuſ on iſeäralik, et leſe
 Vinda rööwija juſt Soomeſt oli. Ta näitab, et
 juba ſellel ajal, kus Kalewipoja lugu ſündis, ees-
 laſed Soome ſuguwendadeſt täitſa lahus olivad,
 jah, waheſt neile koguni waenuliſelt waſta ſeiſiwad.
 Oſalt aga põhjeneb Soome tuuſlari lugu üleüldiſe Tuuſlar.
 rahwa arwamiſe peal, mille järele põhja Soomes
 ja Lapi maal kuulſad ja wägewad nõiad eluſſei-

mad. Veel leiame III. loos kolme Kalemi mõsufese jahikäigu ja nende mõidulaulu kirjelduse, mis jutu kõige vanemate osade jekka langeb. Siin ilmuvad kangelased oma täielises selguses, pooljumaliku väega väljaehitatud, kuna nad metsasid ja väljasid elawa loodusega täidavad.

IV. lugu.

IV. lugu kirjeldab Kalewipoja juhtumisi saarel Soome lahes ning Saare piiga õnnetut surma. Siit leiame ühe Eesti rahwaluule pärl, üliilusa armastuse laulu:

„Kaugela on minu kaasa,
Wete taga armukene,
Kaugel on, kaugela nähiste,“ j. n. e.

Saarepiiga.

mida Saare piiga õõfi üffi meretalbal walwates laulab. See lugu on üks kõige tumedamatest teistes loos. Seletatakse, et piiga Kalewipoja õde olnud, mille läbi küll siis tema õnnetu surm selgib. Seesugusel lool aga peame küsima: kus on siis need wahetlikid eposest, mis neiuft ja tema tulemisest Saarele pajatavad? Kes on siis Saare eit ja taat? Seni kui uusi jälgesid rahwaluulest selle loo kohta pole leitud, peame küll seletuse mõlgu jääma. — Selles loos leiame veel enne nimetatud „suure tamme laulu“ hakatuse (kuna lõpp järgmises, V. loos, leidub) ja ühe kauni ballade-sarnase laulu neiuft, kes meresse suplema läinud, seal ime-lise wastmehega kokkupuutunud ja selle nõiduwa naeratusel mõjul merde uppunudgi.

V. VI. VII.
lugu.

V., VI. ja VII. lugu kõnelewad Kalewipoja Soome sõidust, tema juhtumistest tuuslari talus ning kuulsa sepa kodus ja wiimaks kojusõidust. See osa eposest on kõige enam järjekorraline, otse dramatikuline. Üks tegewus ilmub loomulises järjes teise järele; kangelane ise astub seal selges paistuses, olgu heast mõi pahast küljest, meie ette, nii et meie ainult sellest järgust tema iseloomu üle täielise pildi saame.

VIII. ja IX. lugu näitavad meile Kalewipoega kuningana ja ühtlasi kui hariduse edendajate prototüüpust (esimest algpilti). Siin ühendatakse kõik rahwa kauaaegne mõtlus looduse vastu ja hariduslik töö ühes inimeses: näidatakse, kuidas Kalewipoeg — inimesena ühest poolt — maad harib ja põlluks teeb ning metsloomi hävitab, teiselt poolt — pooljumalana — oma higit hallikaid lasab sigineda. — Uku ilmumine on üks kõige wanematest ja ühtlasi ilusamatest järeldustest eposes.

VIII. IX.
lugu.

X. XI. ja XII. lugu on eesminewate järg. Siin näeme Kalewipoega teises töös: riigi kindlusteks linnasid ehitamas, kus juures teda aga ühtelugu waenlased — sortsilased — eksitavad.

X. XI. XII.
lugu.

XIII. ja XIV. lugu, hilisemalt sündinud järeldustega segatud, laulavad Kalewipoja esimesest põrguskäigust, kuna meie

XIII. XIV.
lugu.

XV. loos jälle Kalewipoja walitjuse tegemusest sõnumeid saame. Peale selle leiame siin kolme põrgust peastetud piiga armuloo ja nende suust elawa wärwidega huwitawa kirjelduse wanast Gesti perekonna elust.

XV. lugu.

XVI. lugu on väga tähtjas jutustus sõidust ilma otjale. Siin leiame selgeid tunnistusi, et eestlased tublid mereõitjad on olnud. Nende reisid on kaugele ulatanud, wist ehk Gröönimaanigi, nagu „penisabalistite maa“ arwata laseb, kahtlemata aga Iislandi saareni.

XVI. lugu.

XVII. loos ilmuvad esimesed lõpu märgid: sõda on lahti, kus weel küll Kalewipoeg mõitjaks jääb. — Siis aga edasi, nagu ka

XVII. lugu.

XVIII. ja XIX. loos kujutatakse teist põrguskäiku, mis ka palju märkijid hilisemast ajast küles kannab.

Wiimseid
lood
ja lõpp.

XIX. laulu lõpp ja XX. laul kõnelewad Kalewipoja wiimsetest päewadest. Aeg, millest siin

jutt on, tähendab kahtlemata Eesti wana priiuse lõppu. Pealetungijate raudmeeste ees langeb muistne kangelaste ilm ja riit rusudeks kofku. Üksinda Kalewipoeg peaseb üleüldisest hukatusest eluga, et enne määratud wande järele oma surma Kääpas leida.

5. Kalewipojast üleüldse.

Üleüldine
epose laad.

1. Kalewipoja loos ilmub ka kõiges Eesti rahwaluules walitsew elegialik toon ja nimelt ihe-ärانى selgesti. Kangelase laad on läbi ja läbi tragifiline (kurbline). Tema seisab kõigi oma tegudega tundmata ülema wõimu, walju saatusse woli all. See wõim lasseb teda ka wiimaks tema süüde lepituseks hukka minna, sest et mere süüdi ainult meri lepitada wõib. Kalewipoeg, alati wõitmata, ei sure mitte lihtsal wiisil; tema langeb raskest wõitluses saatusse wõimude wasta. — Endise rõõmsa tooni asemele astub meie eposesse kurbdus, sest rahwas langes oma ilusalt priilt seisult sügawale alla. Põlwik kurbab möödaläinud waba põlwe taga ja laulab sellest käesolewale ajale troostiks. Sellest tuleb, et Kalewipoeg nii wäga oma wennas-eposest Kalewalast lahku läheb. „Kalewala on nagu kewadene hommik, kus hõbe-pilwefesed sinises õhus heljuwad, Kalewipoeg aga kirju, täis fantasiat, wärwide segaduses säraw sügise õhtu“. Terwe epos näitab sügawatundelist, melancholilist õrna hingeelu, kuid kõik on otsegu leinaloori taga warjul.

Kalewipoja
laad.

2. Kalewipoeg on kõige inimesesoo asemik (prototüpus) wõitluses looduse wägede wasta. Nagu inimene loodust enese alla heites suuri tegusid on teinud, nii kujutab siis ka rahwaluul seda wõitjat määratu suurelt. Ja nagu sellel alg-ajal inimese soo mõistus weel mitte kaugele ei wõinud edenenud

olla, nii on ka Kalewipoja mõistus kaunis väike. Kõik oma suurel tööl saadab ta oma määratu teha = jõuga korda. Selle juures on ta ausameelne, nõia nõusid põlgab ta igakord. Üks ainus kord — mõitluses Sarmifuga — tarvitab ta neid, ehk küll wastameelt. Tema meel on lapselikult awalik, seal juures peaaegu rumal. Kehalik elu on tema juures tähtsam toimetus. Iseäraline on tema suur magamise isu. Nende omaduste poolest on ta väga kuulsas Greeka kangelase Heraklese sarnane (see oli täitmata sõja). Nagu Herakles, nii läheb ka Kalewipoeg saatuse jala sunnil oma enese süü läbi hukka. Oma suurt jõudu ei tarwita ta kunagi, peale Soome sepa poja surmamise, halvasti, waid toimetab ikka midagi head, ehk küll plaanita. Tema püüdmised on väga mitmesugused, kuid ühine, kindel siht puudub. — Veel ilmutab Kalewipoeg sügawat elegialikku pehmet tunnet, seal kõrwal on ta aga ka rõõmus, jah jämegi wähest. Kuid tema rõõmustus on seda laadi, nagu seda ainult kuni meeleäraheitmiseni kurbade inimeste juurest leitakse, milles nad oma piinawaid tundeid ära lünnatada püüawad. Siis näitab Kalewipoeg oma Soome reisist saadik päew päewalt kasvawat uhkust, mis igas teos ikka nähtawale tuleb. Wist sellesama halwa omaduse mõjul juhtub tema mitmesugusteski kõlbmata lugudesse. „Näitab, nagu oleks Kalewipoeg selle reisi peal oma kombelise põhja kaotanud“ (D. Donner). — Nendest wigadest hoolimata kerkib siiski waatleja silma ette Kalewipojast kaunis kuu, „kes, nagu Herakles ja Theseus, maa, mis täis metsi ja kistjaid on, elamisele kõlblikuks teeb; kes, nagu Aleksander Suur Idamaa juttudes ja skandinaawlaste jumal Thor, südikalt ilma otse tungida ja pörgut äramõita püüab; kes lõpetab, nagu Britannia kangelane Artus ja juutide Simson, palawalt oma isamaad armastaja sõja-

mehena oma kodupinda võeraсте pealetungimise eest waprasti kaitseb" (Büchner).

Teised tege-
lased.

3. Teised epose tegelased jääwad peakangelase kõrwal koguni tagasi. Tähtsamad on ülemal nimetatud (§ 4, 2). Wana Kalewit kirjeldab jutt koguni kahwatult. D. Donner armab tema jumala (Uko) enese olema. Kalewi pojad ja Linda ning Salme on taewalised, Uko lapsed. Saare taat on seejama jumal-Kalew ning sellest selgub, miks Saare piiga, Kalewipoja juust kuuldes, kes ta olla, ehmatusest merde kukkus: ta nägi ju, et võeras noormees ta wend oli. — Linda on armastaja südamega abikaasa ning ka truu laste ema. „Nagu kuulsas Odyssee loos Penelope kõik kofilased tühjalt tagasi saadab, nii paneb ka Linda julgesti kõikidele kofjahimulistele wasta.“ — Kalewipojal oli ka, nagu kõikide tähtsamate eposte peakangelastel, truu sõber: Alewipoeg. Kõige enam ilmub selle truudus Kalewipoja teise põrguskäigu ajal, kus ta kõige aja koopa juus ootas. — Alewipoeg, kelle pea omadus kawalus ja osawus näitab olevat, ning wahwa, südi Sulewipoeg on liig kafiinalt eposes kirjeldatud.

Ilusamad
kohad.

4. Mõned ilusamad kohad Kalewipojas on: Terwe III. lugu on koguni tähtjas terwest eposest. Kohe hakatuses leiame üli-toreda pikke müristamist kirjelduse (iseäranis 12—18.) Edasi tuleb Kalewipoegade wõidulaul metsas, millest Schott ütleb, et Wanemuist ennaftgi rahwaluul paremini ülendada ei wõi, kui see siin kangemeeSte wõjudega sünnib. Ning lõpul — Kalewipoja kurtmine ija haul, tema mõtted Soome lahe kõrgel kaldal — „ilmub Gesti luule kadumata iluga wäljaehitatud meistritööna“ (Elmgrén). Ülikaunisti on rahwaluul seda kohta kirjutanud, kus sale noormees kohisewa mere kiiwil rannal seisab, walmis kodust wälja tundmata maale ja teadmata tulewikule wasta minema. Rand särab

õhtuse päikese paistusel; lapsepõlme süütaus ja ilu fosistavad temale oma „jumalaga“ kõrwa sisse. Aga laene laene järele weereb mahutades wasta ranna kalju, mingit teadust eideft andmata, tulewiku saladusi seletamata“ (D. Donner). Kuid kahju aga, et mitte teada ei ole, kas Kreuzwald seda omast peast wõi rahwalaulude järele on luuletanud. — Järgmistest lugudest on kõige enam tähelepanemise wäärt sõit ilma otja. Selle pika teekonna järele, mis Odysseuse ja Argosdõtjate eksteesid meelde tuletab, peame arwama, et eestlased Norra ja Islandi randasid tundsiwad. „Penisabalistes wõib ka Grööni maa eskimoosidgi ära tunda.“

5. Kalewipoja laulusid kogus kõige enne Dr. Fählmann (esimene riise nendest ilmus ajakirjas Inlandis 1836. Schüdlöffel'i sulest), kes aga enne mulla põue puhkama läks, kui tööd dieti algadagi suutis. Tema oli oma kogutud lauludest koguni wähe ülestähendanud, haruldane mälestus hoidis tal isegi kõik alal. Mis võimalik oli, seda päris Dr. Kreuzwald ja hakkas suure südidusega tööle. Umbes 35 aastat kestis waewaline epoe riismete kogumine ja kokkuseadmine. Esimesi juttusid Kalewipojast kuulis ta Raskmere ligidal Kaarli wallas ihe wana teenri, Kotlep Jankowits'i suust. 16. aasta wanaduses õppis ta Hageri kihelkonnas, Ohulepa wallas, imelikku wanameest, Jakub Fischeri, tundma. Tema oli Vääne maalt pärit ja siis juba umbes 80 aastat wana. See Jakub oli Kreuzwaldile peahallikaks. Ta kirjeldab ise seda tähelepanemise wäärt meest järgmisel wiisil: „Jakubil oli jügam tundeline luulelik loomus, kes oma enese luulekujusid lihaste filmadega arwas näinud olemat. Moores põlwes olla ta osaw wiilimängija olnud, sest et „waim“ tema wiili sees istunud ja wiisijid loonud. Aastal 1820. jutustas ta ise nii moodi: „Tormisel jügise-wöl mere laenete kohisemist kuulata, kuidas

Kogumise
lugu.

Fählmann.

Kreuzwald.

Jakub
Fischer.

nad wasta kalju murduwad, see on muusika, see
 õpetab wiisid, mida aga mänguriist mitte järel-
 teha ei wõi. Kui ma riisugustel filmapilkudel oma
 wiuliga kõrgel kalda kaljul istun, soowisin ma
 omale paati, mis mind läbi laenete sinna muusika
 juurde oleks kandnud, kus ma furnud oleksin. Mõni-
 kord ajas mind salasund inimeste tülikast elust ära-
 minema; kui ma siis metsa warjus istusin ja puu-
 latwade tasta kohinat ning lindude laulu õkste peal
 kuulatafin, siis ärkasiwad uued wiisid minu hinges
 elule, ruttu wõtjin ma wiuli ja katsusin oma ise-
 misi tundmuise heates ilmutada. Ja kui selle juu-
 res õõ kätte jõudis, näitas mulle, nagu oleksiwad
 kõik taewa tähed ühes laulnud. Ja, igal ajal
 ilmas on oma heal, oma iseäraline kõne, kuid meie
 kõrw ei mõista seda mitte. Riisugustel tundidel
 olen ma oma kõige ilusamad wiisid wiuli peal
 mänginud, kehalkkusi tarwitusi, sööki ja jooki, seal
 juures hoopis unustades. Ka nüüdgi weel, kus
 ma aastate kaupa enam ei ole mänginud, tuleb
 mulle üffikus metšas lust wana wiisi mängida, kuid
 asjata — endised healed on kadunud! — Riisu-
 gune oli see mees, kelle käest Kreutzwald väga palju
 Kalewipoja lugusid sai. Näituseks on „Sissejuha-
 tus“ ja Soome reis — nimelt ujumine üle lahe —
 puhtalt Jakubi järel ülesse pandud. — Esialt oli
 Kreutzwald tööd oma käe peal alganud, kuid 1850.
 nimetas Opetatud Eesti Selts ta omalt poolt just
 selle ameti peale ja aitas ning toetas teda. Alles
 siis 1857. oli töö lõpule jõudnud ja Kalewipoeg
 ilmus Opetatud E. S. kirjadena annete kaupa,
 ühes saksa keelse tõlkega (E. Reinthali ja Dr. Schulz-
 Bertram'i töö). 1861. anti wiimane wihk wälja.
 Juba 1862. trükiti Soomes Kuopio linnas ainult
 eestikeelne Kalewipoeg, rahwa oma tarwis. Kolmas
 trükk ilmus 1875. Tartus Schnakenburgi kulus. —
 Wõrastesse keeltesse on Kalewipoega tõlkinud:

Wäljaandeb.

1) Saksa keelde praegu nimetatud C. Reinthal ja Schulz = Bertram. 2) Veel Saksa keelde Julius Grosse (lühendatult). 3) Wene keelde mag. Truusmann. Peale selle on veel 4) Iisrael Kalewipoja lugu proosas lühendatult jutustanud; 5) Büchner niisamuti Prantsuse keeles. Võpiks on tema siis mitmes ja mitmes teaduslikus kirjatöös seletatud, nagu Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aasta- raamatu „Suomi“ sees, Peterburi ja Berlini teaduste akademia kirjades j. n. e. (Vaata eesotsas „hallikad“.)

Tähts
mõraste
keeltesse.

6. Kreutzwaldi enese ütlemise järele on ta Kalewipoja rahwa suust kuulnud laulude ja juttude järele kofku seadnud, wahel ka koguni luulewõimul ühendawaid wahetükkisid juurde lisanud. Sellepärast kirjutab kriitika, et Kalewipoja eposel kõige pealt kolm suurt puudust on: 1) Alguskirjad, rahwa „juu järel“ truuult üleskirjutatud, puuduvad, mille järel näha mõiks, mis just rahwa oma muistne mälestus, ehk mis Kreutzwaldi oma luuletus on. Ehk ta küll esimeses trükis rahwa suust lauluna leitud järgud tähekestega on äramärkinud, ei ole nad siiski mitte muutmata rahwa oma luule, waid Kreutzwald on neid mitmeti ümber teinud. — 2) Kalewipojale on asjata palju lugusid wahel lüfatud, mis terme epose jutuwooluga koguni mitte ühenduses ei seisa ja seda ainult takistawad. Näituseks nimetame mõne liia wahetüki: Saare tamme laul (nagu ju eespool tähendatud); sõjasõnumiku kodusõit (IX. laulus); waeselapse laul (XII.); ussi sõnade õppimine (XIII.) ja wäga palju muid kohte. D. Donner arwab koguni, et Kalewipoja epos õiguse pärast 7-nda lauluga lõppema peaks, kuhu ainult XX-st laulust surm juurde tuleks wõtta. See nõudmine on muidugi üleliigne. — 3) Et Kreutzwald „suur grammatika tundja ei olnud“, sellepärast „kubiseb Kalewipoeg otse keelewigadest“. Wanad

Kalewipoja
wabad.

Alguskirjade
puudus.

Segajad
wahetükkid.

Keele wabad.

fõnakujud on väga paljuis kohtades koguni mõeriti sünnitatud ja tarvitatud.

Rõpu otus.

7. Sellewasta aga peame ometi lõppeks tunnis-
tama: Ehk küll Kalewipojas wigasid leiame, on ta
siiski meile kallis, sest ta on luu Gesti luust ja
liha Gesti lihast. Ta on „Gesti rahwa ausammas,
Gesti rahwuse kandja ja kaitaja“, sest et ta, nagu
kõikidest tunnistustest selgub, kahtlemata Gesti rahwa
muiste mälestustest on kõiku seatud.

6: Tõll ja tema wennad.

Tõlli lugu.

1. Teine Gesti rahwaepos kõneleb Saaremaa
kangelasest Tõllist ehk Tõllus'est ja tema kahest
wennast. Kuid see lugu on koguni ilma luulelise
kuueta. Ei mõi mitte ütelda, kas ta korra, nagu
Kalewipoja epos, regewärsidena rahwa suus elas,
mõi kandis ta alati proosa kuju. Sarnast ümber-
loojat, nagu Kalewipojale osaks on saanud, ei ole
Tõll mitte leidnud.

Sisu.

Tõll ja
Veiger.

2. Muiste elaswad — nii puhub wana jutt —
kolm wägewat wanemat, wennad: Tõll (ehk
Tõllus), kes Saaremaal praeguse Tõlliste mõisa
kohal Piiha kihelkonnas asus; Veiger Hiiumaal
Soru kabeli ligidal, Veigri pere kohal, ja kolmas,
noorem wend, Saaremaal Woldis. Kõik olivad
oma suuruse, koha jõu ja wägewate sõjategude pärast
kuulsad. Tõll, näituseks, oli nii tugew, et ta suurt
härja wankrit üheainsa sõrme otsas ümber pea mõis
keerutada. Wennad elaswad sõpruses isekeskis.
Hiiumaal Saarde ja tagasi käies ei pruukinud nad
laewa ega lootfikut. Selle asemel aga mõtleswad nad
wiie-süllased palgid keppideks kätte, pistleswad pool
waati õlut „külaasjaks“ tasku ja sammusiwad otse-
teed läbi mere. Wesi ulatas neile ainult niueteeni.
Kui Tõll omale suppi keetis, siis pani ta paja
tulele ning läks ise otse merest läbi Hiiumaal wenna

käest kapsaid tooma. Nii kaua, kui wesi keema oli haffanud, oli ta juba tagasi.

Kirikute ehitamist ei wõinud wennad kannatada. Kirikub.

Nii kuulis korra Tõll, et Hiisus Keina kirikut ehitatasse. Kohe süttis ta wiha põlema, haaras ühe määratu kiwi pihku ja tahtis sellega pooleli olewa ehituse puruks paisata. Kuid ränk kalju tütt ei lennanud siina maale, waid kukkus enne Hiis ranna ligidal merde, kus ta weel nüüdgi näha on ja „Tõlluse kiwi“ nime kannab. — Kui kirik walmis oli saanud, juhtus Veiger sealt mööda minema. Uudishimulikult tahtis ta näha, mis seal sees peaks olema. Suure waewaga läks tal wiimaks korda, pead uksest sisse pista — sest hoone oli temale liig wäike. Umberwaadates hüüdis ta põlastusega:

„Tõhoo, mis koera-onn see ometi on?!“ — Aga Waenlased.

ka waenlaste eest kaitsejõud kangelased isamaad. Kuna Veiger kuradiga wõitles ja teda suurte kiwidega pildudes ka palku ajas, sõdis Tõll maale tungivate waenlaste wäe wasta. Kui korra jälle sõda lahti oli ja jutt waenlaste kõrwa puutus, et Tõll ise pea ilmuda, ajas see paljas sõnum neid juba põgenema. Kangelane wirutas suure tõlla ratta neile järele, mis aga neile midagi kahju ei teinud, waid üheksa werstase jooksu järele Sõrwe liiwakingu juures katki läks. — Teine kord jälle kiskus ta rehest mööda minnes tala wälja ja tormas sellega waenlaste peale. Lahing oli siis hirmus: werd oli nii palju walatud, et ta jõena woolas, kuhu kolme-päewane mars ära uppus. Wiimaks aga ei jaksanud ka Tõlligi jõud enam: waenlased lõiwad mõõgaga wägimehe pea maha. Siis wirutas ta Kangrunmäelt (lahing oli Sõru nõmmes, Anseküla ja Kärkla kihelkonna piiril) tala niisuguse jõuga minema, et ta Kuresaare ligidale linnu lahte (teifendite järel Awasoo järwe) kukkus, kus ta praegugi näha olewat. Selle peale tõstis Tõll mõõga otsaga oma pea ülesse

Tõlli t.

ja ratsutas nii edasi. Üks naine tuli wasta ja ütles: „Wuih häbi, mees sõidab ilma peata!“ — „See ei ole häbi, kui mees peata sõidab,“ kostis Tõll, „see on aga häbi, kui naine paljaste säärtega lehmi lüpsab.“ — Et aga palju werd wälja jooksis, siis ei jõudnud ta enam pead hoida, nii et see maha kukkus. Warsti langes ta ka ise maha, üteldes: „Kui jälle maale sõda tuleb, siis hüütagu: „Tõll, Tõll, tõuse üles!““ siis tõusen ülesse ja tulen waenlaste wasta appi! Sinna ka ta surigi. Haud olla weelgi näha Anseküla ja Kärkla kihelkonna piiril, Tirimetsa mõisa ligikal. — Ühetorra tuliwad koerad karjapoised Tõlli haua juurde ja hüüdsiwad: „Tõllu, Tõllu, tõuse üles, waen on maal!“ Tõll tõusis rinnust saadik hauast ülesse, nii et käd nähtawale tuliwad, mis weripunased oliwad, ja küsis: „Kus on waen?“ Lapsed wastasiwad: „Muhi maal!“ Tõll waatas küll ümber, ei näinud aga suitsu, ega kuulnud mürinat ja sai poiste paha nalja üle wäga wihaseks, nii et ta sajatades hüüdis: „Kurt, . . . ja wargus ei pea rahwa seast ilmas ära kaduma; enne ma enam ei tõuse „kui kadatas lehti ajab.“ . . .

Karjapoiste
kelmus.

Tõlli tähendus
ja laad.

3. Tõlli on mitmed uurijad, näituseks Eduard Pabst, Schweizi Tell'iks teha tahtnud. Ehk küll mõned Soome ja Lapi jutud selle sarnased on, ei taha see kokkuseadmine ometigi mitte Gesti loo kohta kõlbada. Pabst'i tõendused näikse kõik liig kõhnad olema. Nime sarnadus wõib ju ainult juhtumine olla. — Kuna Kalewipoeg suuremaa eestlastele hariduse eest wõitleja, rahwa kuningas ja walitseja on, ilmub Tõll Saares ainult sõja wägilasena. Tema tegewus käib ainult — muidugi nii pikalt, kui me seda korjatud jutu riismetest märgata wõime — maa kaitsemise kohta, pealetungimise waenlaste wägede ja ristiusu wasta. Sellest selgub, et Tõll mitte wana muistseaja kangelane ei ole, nagu Kalewipoeg, waid et ta eluaeg ning sündimise filmapilk just sakslaste

siiatuleku ning ristiusu toomise ajaga ühte langeb. Võib väga mõimalik olla, et tervele loole mõni historialik Saaremaa wägilane aluseks on.

4. Tõlli juttusid leiame Jnlandis 1858 ja Ed. Norjanduseb. Pabst'i „Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands“ sees, iseäranis H. Neus'i sulest. Pärast on Peeter Südda (sünd. 1830, Rihelkonna ja pärast Kärla köster) Tõlli jutud ühte kogunud ja raamatumana „Saaremaa wägimees Suur Tõll“ Kuresaares 1883. wälja andnud.

B. Lyrifa.

7. Rahwalaulust üleüldse.

1. Rahwalaulu siu on lyrifa. Kuna epos lugusid jutustab, mis terve rahwa kohta käiwad, mis — ehk küll ühe inimese töödena — kõige rahwa kääkäigust kõnelewad, kujutab meile rahwalaul üfsiku inimese mõtteid ja tundmusi. Epos seab meie silma ette enam ehk vähem riiklikku, awalikku elu — rahwaluul perekondlikku elu. Epos seletab rahwa möödaläinud elu wäljastpoolt, lyrifa seestpoolt. Epofes ilmuvad esimeses reas teod, juhtumised, siin aga südame tundmused, nagu neid igas inimlikus rinnas leida on.

Epos ja rahwalaul.

2. Sellest järgneb ka, et rahwa lyrifa lauludes kõnewiis ja wool wähe teine peab olema. Kuna epofe siindmused juba kaugele laulja selja taha on jäänud, seega ka tundmused, mida nad tema rinnas elule kutsusiwad, enam ehk vähem wagu si on jäänud, tulewad aga lyrifa lauludes ilmutatud tunded ikka ja ikka jälle ette. Nad ei wanane ialgi, sest et elu oma woolu kunagi ei jäta. Sellepärast laulab

Rahwalaulu kõnewiis.

rahvas eposes rahulikumalt, vähema tundmuse avaldusega, „objektiviilult“, üksi kõite oma tähelepanemist räägitava asja peale pöördes. Rahvalaulus aga on igakordse lauliku süda liigutatud, tema tundmuste wald jedasamuti tormil, nagu ka laulugi siis, tema kõnewiis on tingimata tormiline, liigutatud, enam ehk vähem rahutu, „subjektiviilne“. See wähe selgub kõige paremini, kui üht päris eposlist kohta Kalewipojast, näit. VIII. 627—876 ühe rahwalauluga, olgu wäeselaspe lauluga, mis ekšikombel Kalewipojasse on paigutatud XII. 782 kuni 981, keele kumbe poolest wõrdleme. Esimeses on kõnetoon tasane, rahuline, teises täis lyrikalist liikumist, rahutust. — See wähe on Eesti rahwaluuldes wäikene, kuna ta muude rahwaste eposes ja lyrikas wäga selgesti silma paistab. Eesti rahwa epos on iseäraliste põhjuste pärast (w. 5., 1.) täis lyrikat ja sellepärast ligineb tema kõneolu tihti rahwa lyrika lauludele.

Põhjustoon.

3. Eesti rahwalaulude põhjustoon on kurblik. Suurem jagu, ja just kõige ilusamad laulud, on elegialikud. Kõikide tähtsamate Eesti rahwaluule uurijate arwamine on sellepoolest üks. Kreuzwald, Schott, Donner, Büchner, Neus j. t. seletawad: „Eesti rahwalaulu tähtsam külg, tema siis, tema põhjusemõte on kaeblik; kõikidest lauludest käib leinaw toon läbi“.

„Wellekene, mis ma laulan?“

„Laulu omi itkene haleda,

Drja põlweke wäga raseda!“

ütleb üks rahwalaul ise. Selle poolest käib Eesti rahwaluule Wene omaga ühte, arwab M. Carriere. Kuid Eesti luuldel ei ole wististi mitte algusest sarnane laad olnud. Põhjus niijugustele kurbadele mõtetele on ainuüksi meie rahwa kurwas minewikus. Perefondlik elu ei wõinud (nagu see Wene luuldes sündis), mingit põhjust selleks anda. Rujutawad ju

Kurwa oli
põhjus.

ometi rahwalaulud perekonna elu kõige ilusamate wärwidega (w. Kalewip. XV. 656—694). Selle wasta ei arwa ma aga mitte eksimat, kui ütlen, et ühes priiuse kaotamisega, kuna rahwas koledate kaua-wältawate sõja ja kõigesuguste wiletsuse aastate järel mõra ikke alla ja orjapõlwe sattus, rahwaluulde laad suurel määral muutus. Rõõmuhelinate asemele pidiwad loomulikult wiisil kaebehealed astuma. Ja see wiletsus awaldab oma mõju terve kuuseitse aastasada! Mis ime, kui siis terve rahwa laad muutus! — Peale selle arwataks, et ka maa iseloom ja kliima siin mitmetpidi oma mõju on ilmutanud. „Nad (Gesti rahwalaulud) tuletawad Jiri ja Põhja-Echoti laulusid meelde, mis sellesama mõju all on sündinud. Need samad uduis ja pilwedes ilmuvad warjud, need samad laenete ohkamised ja tuule kaeblikud healed, need samad salalikud warjud täidawad udust pimedat silmaringi siin kui seal; need kehata healed, mis mustast minewikust ja tumedast tulewikust kõnelewad, need wiirastuse jarnalised unistused on nendesamade põhjuste wili, mis wägewalt rahwa kujutuswõimu peale mõjuwad.“ (Büchner). — Võpeks tähendan veel ühe Gesti luule iseäralise omaduse peale, see on põlew isamaa armastus, mis iseäranis selgelt rahwaeposes ja siis pärastpoole kunstluules nähtawale tuleb. „See, mõib olla liigne, isamaa armastus on üks külg Gesti waimust, mis wana Greeka rahwast meelde tuletab“ (Büchner).

4. Wanad eestlased on suured laulu armastajad olnud. Seda seletab kõige selgemini ilus rahwalaulukene:

„Laula, laula, suukene,
 Liigu, linnu keelekene,
 Mõlgu, marja meelekene,
 Hultse, südamekene!
 Küll saad siis ja olla waida,
 Kui saad alla musta mulda,

Wanade
 eestlaste
 laulu-
 armastus.

Walge laudade wahle,
Kena kirštu kesteella!"

Laulude
loojad.

Oma laulusid lastsiwad nad igal pool ja igal ajal kõlada. Sügawal tundel, liigutusega kuulatati neid. Nii jutustab Schott Kalewipoja laulust: „Mulle kõneldi, et weel 70. aasta eest (s. o. umbes minewa aastasaja lõpul) neid laulusid igal pool kuulda olnud, iseäranis tüdrukute suust. Keegi wana emakene ütles Dr. Schulzile: See olnud väga armas ja põhjatu laul, ja kui tema noores põlmes kadunud Kreuze Viisu seda laulnud, siis olnud kuuljad kui nõiutud, pea naernud, pea nutnud nad.“ — Iseäranis hoolikad laulude loomises, alalhoidmises ja kuulutamises oliwad naised ja neiud, nagu me seda paljude laulude siu järele armata mõime. Ometi teatawad meile wanawara korjajad ka laulikutest — meestest. Nii Kreuzwald — oma armsast Jakobist. Neus kõneleb kellegist „wanast laulumehest“, kes oma metallikeelelise kandlega maad mööda ümber käinud ja oma lugusid laulnud. Ta olnud kas Wiru Saksimõisa prii talupoegade ehk ühe Rootsi alamohwitseri (?), kes sinna elama asunud, järeltulija. Päris kindlat elukohta tal pole olnudgi; rännanud ühest kohast teise, kuni ta wii-maks 1812. või 1813. aastal kõrge wanaduses surnud. Mõne laulu järel mõib pealegi armata, nagu oleks wanadel eestlastel päris laulikute suguwõjad olnud. Nii kõneleb laulik ise enesest ühes rahwalaulus:

„Laulik on minu isake,
Laulik on minu emake,
Laulik lapse liigutaja,
Laulutajad wennad noored,
Weeretajad wenna-naised.
Laulik peab minuigi saama,
Laulutaja tüdriksa,
Weeretaja wendadeks.“

Laulude sünnimise aeg.

5. Eesti rahwalaulusid ei ole mitte kerge osadesse jagada. Nende siu on väga mitmekesine:

nii laialine, kui kõik elunähtused kokku, on ka laulude piir, mis neist jutustavad. Kõige wanemad rahwaluule sünnitused on mythilised laulud ja epos, nagu seda kõikide maailma rahwaste hariduse- ja kirjanduse-lugu tunnistab. Kui wanaks just meie oma rahwaepose ja esimeeste rahwalaulude iga peame määrama, on väga raske ütelda. Epose kannul käib hõrkaline rahwalaul ja nimelt laulud, mis laulikust ja laulu suurest imewäest jutustavad (I.) Siis ehk tekkisid wahest laulud, millede sees rahwas rõõmsaid tundmusi, looduse ilu, noorepõlme lõbu, armastust ja abielu kujutab (II.) Nende seka langeb ka armurikas pulma-laulude kogu. XII. ja XIII. aastajal, kus Eesti rahwas hirmsate sõdade mässu sisse sattus, sündisid loomulikult wiisil sõjalaulud (III.), kuna muutunud elutorra ja wiletsuse järeldus elegia ehk leinatoonilised laulud olivad (IV.), mis elu tema kurwast küljest kirjeldawad. Nagu eelminew osagi XIV. ja XV. aastajal, nii sündisid ka siis nõndanimetatud „katoliku laulud“ ja lood (V.), — osast ka hiljemini. — Suurem osa lauludest, mis igapäewast elu tema tööde ja muredega kirjeldawad, on ka hilisemal orjapõlwe ajal, XV. ja XVI. aastajal ja pärastpoole, tekinud (VI.). Kõige uuema aja sünnitusteks aga peame laulusid lugema, milledees sathrika, pilkaw, toon nähtawale tuleb (VII.). Jseenesest mõista, käib sarnane jagamine aja järele aga ainult üleüldise sifu järele lahutatud osade kohta. Üksitud laulud, sellest ehk teisest hilisemast osakonnast, nagu näituseks iseäranis sathrika ja igapäewase elu lauludest, wõivad väga wanal hallil ajal sündinud olla.

Krajagamine.

6. Esimene Eesti rahwalaul ilmus 1695. Keldi „Zörru“ „Diefländische Historia“ sees:

„Zörru“ laul.

„Zörru! Zörru! jookš Ma Tullen?
Etra tulle Ellaten.

Mida's ep ella eile tulnut :
 Gile oliin Ella ürginesse
 Nüht ollen wirbi wiekesse.
 Tulle Home Homikulla,
 Sies ollen Jelle ürginesse
 Karotella Kaste Ella
 Siuka Sittika Willula
 Sies ollen Walmis Wainijule,
 Kaunis karja Satemalle."

Seda laulu on mitmet puhku ja mitmet moodi
 sestsaadik katsutud seletada. Kui ta ka üleskirjutaja
 poolt, kes keelt selgesti ei tundnud, koguni ära on
 rikutud, näeme siiski kohe, et see armastuse laul
 Korjanduseb. on. — Järgmised laulud ilmusivad siis 1778. a.
 Herderi „Stimmen der Völker" sees. Need 8 laulu
 on Hupeli üleskirjutatud ning Saksa keelde tõlgi-
 tud. — Edasi leiame palju laulusid 1813—1832.
 Rosenplänteri „Beiträge" sees, Rosenplänteri enese,
 A. Knüpfferi, W. v. Ditmari, Ewerthi ja Bod-
 manni poolt. Kuid esimese juurema kogu andis
 alles 1850—52. A. H. Neus välja: „Ehstnische
 Volkslieder, 2 Teile", Knüpfferi, Kreuzwaldi ja
 enese kogudest. — Uuematest toodetest on kõige täht-
 samad: Dr. Wezke, „Eesti rahvalaulud, 2 jagu",
 1879 ja 1883; ja Dr. J. Hurt, „Bana kannel",
 alles pooleli, millest juba 4 jagu ilmunud on.

8. Laulud lunnest enesest.

Siin. Mendes lauludes kujutatakse laulu wägewat ndia-
 wõimu, mis inimesest ja loodusest kangem on, nagu
 seda juba Kalewipoegade laulust metsas näeme. Siis
 jutustawad nad veel palju laulikust enesest, nagu
 näituseks:

Saulja neiu
 kodu.

„Kus on fullalla kodugi
 Ja ellal elu-asete
 Ja marjal magadis-paika
 Ja taimel talu-toate? (Sauljal neiu nimelt).
 Seal on fullalla kodugi

Ja ellal elu-asete
 Ja marjal magadis-paika
 Ja taimel talu toake:
 Kus need kuused kumavad,
 Lepad sirged sinavad,
 Haavad noored haljendavad,
 Kased valged kajaravad.
 Seal on kullalla kodugi
 Ja ellal elu-asete
 Ja marjal magadis-paika
 Ja taimel talu toake."

Selles, kui ka mitmes teises jarnafes laulus, ilmub wanade eestlaste, kui rikkumata looduse-laste, armastus ja kallitspidamine jellejama looduse wasta. Gaulik tunneb ennaft igal pool kodu olewat, kus ta kaunist kodumaa loodust leiab, ning laenab temalt omale waimustust ja jõudu uutele lauludele.

Mitmed lood kõnelewad sellest, „kust see laulik saanud sõnad, hulluke wiisid osanud?"

Laulu
 õppimine.

„Mille mul pall'o sõnno suuh?

Mille lajalt laulo wiisi?

Kui ma olli wäikotene,

Kui ma kaswi kanaseh,

Olli üte üd wannu',

Pääle kate päiwä wannu',

Jmä wei hällü palole,

Wei kiige kesa pääle,

Panni pardsi hällütämä,

Sumi-linnu liigutama.

Sääl iks partsi pall'o lauli,

Sumi-lind liiasti kõneli;

Mina latji mõttelema,

Mõttelema, mõttelema. . .

Kõik ma raie raamatuhe,

Kõik ma panni paberih,

Kõige ma kirja kirodi.

Kui ma saie neiosa,

Kui ma kaswi tabosa,

Wällä siis raie raamatust,

Wällä panni paperist,

Wällä kirjost kirodi."

Siia juurde tuleb ka üks iseäraline laul „kand-
 lest" arwata, mille sifu lühidalt järgmine on:

Laul
 „kandlest".

„Kallistjed“ (kes need on, ei mõi mitte laulust aru saada) tappivad lauliku-neiu ära. Tema hauast aga kaswis kähär kask wälja, millest kena kannel walmistati. Selle kandle peal mängis siis neiu „wend“ haledaid ja ärdaid lugusid. — See laul näitab minule terve Gesti kurwaloomulise rahwahuule symbol olewat: Rahwa priius sai hauda maetud, aga temast kaswanud mälestuste najal lööwad tema paremad pojad kurblikkusi leinalugusid, milleses nad kadunud kallikest taganutawad.

9. Lõbu ja armastuse laulud.

Loobuse
laulud.

1. Selle liigi laulude põhjustoon on rõõmuline, mis näitab, et nad niisugusel ajal sündinud on, kus rahwas oma seisukorraga rahul oli. Siia tulewad esitaks loobuse kirjeldused armata, näituseks:

„Oas' aga laulud ladusake,
Pauku wiisid wiisakaste,
Pauku lugud lustilista
Kandle keeli keeritada,
Et, kui kuulmeid kutistawad,
Südameida sütitawad!

Nüüd on kesa kewanina
Talwe rinnalt wõdrutanud.
Nurm its nuktus neitsina,
Ditse urwal uhtendamias.
Mets on keelis, mets on ealis,
Keelis, ealis, suwi sajal!

Muru mattis murdes anged,
Sula kaotas wete kaaned,
Pani lained paisuniae,
Paine keerud kerfimaie.
Päike pettis pääsufese,
Wergus tiuru (lõo) keeritama.
Wiimuke wiis idudelle
Suwe sundja sõnumida:
Jdu ärtas, wõsu tärkas,
Ahtra maida kattenmaie.
Neiu, ella neiukene,
Rutta karja kaitsemaie,

U'a ša šarja murmeella,
Sille põllu peenarilla!"

2. Gooduse laulude hulk ei ole mitte väga suur. — Järgmised laulud avaldavad nooruse lusti ja rõõmu, kujutavad neiu ja peiu enese ehk wastastikku kiitust, ilu, uhkust ja rikkust, millest selgeste nende kõrge wanadus wälja paistab. Klusate armastuse laulude arm on väike. Kõige kenamad neist on Kalewipoja loo sisse punutud. Iseäralise osatonna sünnitawad kiige laulud, mida noor rahwas kiige juures laulis, näituseks:

Nooruse ja
armastuse
laulud.

Kiige
laulud.

„Käi, kiige, kõrgeelle,
Kõrgeelle, kaugele,
Et ma paistan palju maada,
Et ma paistan Päideesse,
Päigin linna uulitsalle,
Pärg mul paistab Pärnumaale,
Pärja šaba Šafšamaale,
Kuub mul paistab Kuramaale:
Et tuleb poisši Pohlamaalta,
Raisemees tuleb Narwamaalta
Minu pärja ilu pääle,
Minu lindi läigi pääle,
Kullat-kuue toime pääle.
Kes toob pärja Pärnumaalta?
Šša toob pärja Pärnumaalta,
Ema toob šaapad Šafšamaalta,
Wend toob kuue Kuramaalta.
Käi ša, kiige, kõrgeelle!
Šdua, kiige, šinna maale:
Kus need kufed kulda joowad (?),
Kufed kulda, šanad šarša,
Šaned šaljšta ššbedat,
Šeened šinnud šeningida!"

3. Ehk küll tõsiseid armastuse laulusid selle šona päris mõttes wähe on, leiame siiski väga armurikka kogu laulusid, mis šosimise ja pulma šohta käiwad. Pulme pidasiwad wanad eestlased väga pidulikul wiisil, šarulšase hulga išeäraliste šombetega. Sellešošaselt kujutawad šis ša pulma-
laulud iga šammu, iga tegewušt, mis šellel pidus-

Pulma-
laulud.

tusel ette tuli. Nii on meil pulmalaulusid, mis mõlemilt poolt, „pruudi poolt“ ja „peiu poolt“ lauldi: teretuseks, õue pealt sisseminnes, pulmaliiu joomise juures, pruuti otsima minnes, otsimise juures, pruuti ära viies, tanutamise juures, peiu kodu, langude tulemise juures, tuppä tulles, laua taha viies, weimewakka ülesseades, andeid jagades, „noori“ magama viies, neid hommitul äratades, lahkumiseks j. n. e. — Iseäraline nähtus pulmalauludes on, et neis rohkesti daktylusi ette tuleb, mis ka wist nende rõõmulise sifu peale tähendab. Näituseks seisku siin üks armastuse laul:

Peiu järele
igatsus.

„Kulla kägu, kuku, kuku,
Hõbe nokka tõsta healta,
Tähepiiga pillisuuga,
Kena linnukeele kandja!“ —
„Kurb on kägu käharpäga,
Norkus seisab hõbenokka,
Tähepiigal taewas pilwes!
Pole mul armu andijada,
Pole nmul kallist kattajada.“

Naise
ostmine.

4. Veel leiame laulusid, milledes kirjeldatakse, et wanal ajal naised on ostetud ja ka rööwitud. Paaris laulus kaebab üüjugune ostetud noorik oma kurwa elu üle ja sajatab omakseid, kes teda raha eest ehk wara eest ära müüinud.

„Suo (hobuse) kaupä uulitsal,
Warsa kaupä waanijal —
Neiu kaupä kambereh,
Neiu kihla feldereh,
Olle pütta otsahna,
Wiina waat'e waihe'el.
Teede, teede neiu hinda,
Teede kallis kabo hinda,
Miä neiuft antane'ssa,
Kua kaboft kaubeldi?
Sada salwe nifuda,
Tuhad püttü pündelit,
Külümüt kilingida,
Wakka wano taalderida,
Tuo neiuft antane'ssa,
Tuo neiuft saadane'ssa.“

10. Sõja laulud.

(XII. ja XIII. aastastada).

1. Sõja laulud on üks ilusamatest, luulelise- Tähendus.
matest ojadest rahvalaulude seas. Tähtsamad nendest on järgmised, milledeks ikka „wenna“ sõjakäigust jutt on:

Etiteks saadeti sõjar sõtta. Kui aga seal awalikust tuli, et ta neiu on, siis saatis pealik tema koju tagasi ja käskis „welle“ jätta saata. Väks siis wend õe õpetustel ja juhatusel. Sõda sõudis seitse aastat, siis jõudis wend koju poole. Aga ei tundnud teda ei isa, ei ema ega wend, tundis ainult õde. Siis

Wenna
sõjafõit.

„Sõjar welle wihtlemaie,
Wäsin'd keha audumaie.
Seal ta wellelta küsima:
„Minu ella wellekene,
Kas on sõjas naine armas,
Naine armas, kaasa kallis?“
— „Oh mu sõjar sõstrafilma,
Masajalgne maalifene,
Ei ole sõjas naine armas,
Naine armas, kaasa kallis;
Sõjas armas haljas mõõta,
Kallis kangepää hobune.“
Sõjar wellelta küsima:
„Kas on sõjas meeste werda?“
— „Oh mu sõjar sõstrafilma,
Masajalgne maalifene,
Siin jooksmad jöed wesiina,
Sääl jooksmad jöed werina,
Suitsest saadik fula werda,

Sadulast saadik sassa werda,
Wööst saadik mõera werda,
Tarretanud wellede werda
Ei ma saanud mõõtemaie!“
Sõjar wellelta küsima:
„Kas on sõjas meeste päida?“
— „Oh mu sõjar sõstrafilma,
Nii on sõjas meeste päida,
Kui on soosja mättaaida!“
„Kas on sõjas sääreluida?“
— „Nii on sõjas sääreluida,
Kui on aias teibaaida!“
„Kas on sõjas sõrmeluida?“
— „Nii on sõjas sõrmeluida,
Kui sääl roogudes rägassa.
Ära nõua, neitfikene,
Pikemalta sõja lugu:
Mis on sõda sünnitanud,
See ei kõlba neitsi kõrwa!“

Misfuguje toleda pildi sõjast kujutab meile siin laulik elawalt filmade ette! Ja kui täis liikumist, täis dramatikalikku elu on terve lugu, iseäranis lõpp!

2. Teises loos „wenna sõjafõidust“ palub noorem wend, kelle „lord on sõtta minna“, wanemat, et ta hobused, lehmad ehk härjad ära müüks ja teda sõjast lunastaks. Kuid wend ei kuule tema palweid,

Teine wenna
sõjafõit.

Wenna ja
õe armastus.

niisama ka isa ja ema. Ta peab ära sõjaplatfile reifima. Tagasi tulles leiab ta, nagu eelminemasgi loos, ainult õe poolt lahket 'vastawõtmist, sest et teised kõik teda ära ei tunne ja „sinne“ (wene) meheks peawad. Tähelepanemise väärt on, et sõjaulubud meile sügawat armastust õe ja wenna wahel näitawad ja seega wana eestlaste perekonna elust kõige paremat tunnistust annawad. Võpeks ilmutawad. weel need laulud wanade eestlaste wahwust, näitawad kuidas nemad sõja surmast mõtlesiwad :

Sõja surma
ilu.

„Sõuaffin ma sõjas surra,
Sõjas surra sõitlemata,
Waenu rüpes wariseda,
Ilma pihla piinata,
Ilma koole kurnamista,
Ilma taudi tappemista!
Kenam on sõjas sa suikuda,

Alla lipu langeeda,
Mõõga mõõlul elu müüa,
Ambu noolila anguda!
Ei ole tõbe tülitfeda,
Ohtu põlwe orjaništa.
Walu jängil waltwaništa.
Sõja surmal suurem ilu. . .

Ratt.

3. Hilisemalt sündinud on laulud, mis katku laastamist kirjeldawad, nagu :

„Zuba sõda Riia alla,
Wene leeril linna alla,
Tapelus Tallinna alla,
Riustelus kiriku alla,
Wõistelus ju Wõnnu alla,
Põletus Põltsamaa alla;
Zuba murdu nuile maile,
Zuba kattu kaugele,
Tõbi tõise mõisa pääle,

Rattu kallina külana.
Nurge mõtab, nurge jätab,
Nurge mõtab nooremaida;
Kolge mõtab, kolge jätab,
Kolge tooletab koguni;
Paigu mõtab, paigu jätab,
Paigu paneb usje kinni,
Käpib latse käte päälta,
Zmewad emma sülešta.“

Tä h e n d u s. Mõned uurijad armawad, et Eesti rahwaululus üleüldse — ja sõjauludes iseäranis — sõnad „wend“ ja „sõsar“ armastajaid tähendada. Seega saaks siis lauludes awaldatud „õe“ õpetus ja armastus kohalt teise tähenduse.

11. Elegia laulud.

Tähtsus.

1. Elegia laulud on meie rahwaulude seas kõige ilusamad ja liigutawamad, muidugi selle pärast, et nad rahwa kurwa kääkäiguga, iseloomuga kõige enam kofku käiwad, seega ka kõige sügawamaid ja

elavamaid tundmisi avaldavad. Siit leiame meie mitmesuguse sõuga laulusid. Vesk leinab oma kadunud kaastat järgmiselt taga:

„Oli mul kaasa tullesfagi,
Ei ole kaasa minnesfagi!
See läin'd noorelt ju magama,
Sulalt läks alla ilma,
Walgelt laudade wahetele,
Kenalt kerstu keskele.
Kaasa wiidi uksest wälja,

Arnuud läksid atnast wälja: Lese lein.
Kaasa wiidi teeda mööda,
Arnuud läksid aeda mööda;
Kaasa hauda panneti,
Arnuud alla heideti.
Üksi jäin mina järele,
Haua ääre nuttemaie!”

Ehk jälle:

„Repasta lehed lähewad,
Kasesta lehed kaowad,
Alanewad haawadesta,
Taganewad tammedesta,
Warisewad wahterasta,
Käbi kukkus kuusledesta.
Ei minu pidu parane,
Ei minu elu ülene,
Wähene ei waewa päewad!”

Edasi tuletab ta oma endist õnnelikt elu meelde. Mõlemad laulud on, nagu mitmest märgist arwata mõib, väga wanast ajast pärit.

2. Väga haledad on ka laulud, milledega waene-laps oma mahajäetud põlwe kurdab.

Waelapsee
kurmtine.

„Oh ma waene orjalapsi,
Mahajäänud marjakene.
Kel ei isa kaitsemaies,
Ena arnu audumaies,
Wennakest ei weere wainul,
Sde õhtul teretamas,
Sugulast ei soowitamas,
Pigimest ei lepitamas!
Hauda läks mul eidekene,

Kalmu läks mul taadikene,
Sõjasurma suikus weli,
Sõjar katkula kolletas,
Tädi taudila lõpeti,
Onu õnnetuse kätte,
Welle furi leinadele.
Mina aga üksi waelapssi
Pidiu piffi piinamisi
Orjapõlweks kannatama!”

Edasi kirjeldab ta, kuidas teda peres halwaks peetakse:

„Peremees on väga furi,
Perenaine liiga wali,
Peretütar tuleharki,
Perepoega palju pahem!
Suetueral pareni elu,

Karjapenil kergem pidu,
 Parem pidu, hõlpsam elu,
 Kui on waesel orjalapsel,
 Kaitsemata kukekesel. . . .
 Oh mina isata lapsi,
 Oh mina emata lapsi,
 Wanemata waenelapsi!
 Jgaüks ütleb minusta:
 Lõdge seda, see isata,
 Lõdge seda, see emata,
 Wanemata waenelapsi:
 Kel ei tutawat tugiksa,
 Ega omašta abiksa.

Ülemalt ju ütleb Sooja;
 Wanaisa kostab wasta:
 Urge lõdge waesta lasta,
 Kopsige ei kaitsemata!
 Nutab waene lõdmatagi,
 Halab ilna haigetagi,
 Pesemata filmad märjad,
 Lõdmata palged punased!
 Kõik tuisud peale tulewad,
 Kõik sajud peale sadawad,
 Wiimad peale weerewad:
 Ei ole kullal kuitatajat,
 Ellal eestaseisajaba."

Lõpuks kaebab ta, et temale ei ihukatet, ega toitu
 tarwilisel mõõdul ei antawat, nii et ta peale ini-
 meste kurjuse veel külma ja nälga pidawat kann-
 tama. — See on iseäraline, wäga tähtjas lugu,
 milles otse realismus juba ilmub, milles lihtjal,
 aga ometigi wägewal, südant liigutawal kombel
 waeselapse wiletsust kirjeldatakse.

Waenelaps
 ema hawal.

Ühes teises laulus sõrbleb waenelaps ennaft
 linnu poegadega, kellel oma pesa ja wanemad
 olla, kuid tema olla üksi. Kelle juurde minna?
 Kellele häda kaewata? Üksi puudele ja kividesele
 kurdab ta oma walu. Wiimati läheb ta eide hawale
 ja palub teda „wälja tulla“. „Ei wõi tulla“, kos-
 tab heal alt.

„Mina waene ainu üksi,
 Wesi filmis nui feltsinnees“,

lõpetab sügawasti rõhutud toonil laulik. Pea kõi-
 gis lauludes, kus lapsed wanemaid taga nutawad,
 lähewad nad lõpetes (otse nagu Kalewipoeg) isa ehk
 ema hawa peale ja paluwad neid ülestõusta ehk
 ometi vähemalt head nõu anda. Wastus on
 aga ikka:

„Ei wõi tõusta, poega (tütar) noori“.

Kurbduse
 mõju.

3. Kui sügawasti kurbdus mõjub, näitab laul,
 milles kõneldakse: Wend on sõjas langenud, oma-
 sed leinawad teda taga ja lähewad ükskhaawal tema

surrukeha otsima. Kuid asjata. Viimaks, kui nad kõik korraga wälja lähewad, leiawad nad ta sõjawäljalt. Murest juriwad nemadgi kõik „sinna paika“ . . .

4. Noorik, kes abielus loodetud õnne ei leidnud, nutab järgmiselt:

Õnnetu
abielu.

„Kuufene, päiwätene!
Sina tõnnid kõrgeelt,
Sina paistad pall'o maad,
Wii sõna nnu melile,
Saada sõna mu sõsarille,
Et on neiul kuri elu,
Kanaselgi kalgi põlwil.
Saada perra tinä saani,
Heida helmidse hobesi,
Wii neiu Wiljandihe,
Kanna neiu karjamaale.“

5. Rõige rahwa ajalooline wiletsus ilmutab ennast järgmises wäga tähelepanemise wäärt Setu laulus, (mille iga rea ees õhtamine „õho!“ käib):

Ujalooline
wiletsus.

„Wellelese, kai, its mälestine,
Kost saan wanaje sõnumid.
Kalewise kalmu kalda all
Wanaje päiwa puhkawa!
„Laulan seegi, lasen seegi,
Mis mul ehal heidetille,
Kuu walgel kuulutille.
„Oles neid, oles neid tõise wõrra,
Kolme wõrra kogowasi;
Siis läsi meil ilo ülesake,
Päsi meil laulo ladusake,
Küll siis saaksime sõnumid!
„Wainud warjasiid jälgida,
Waga warjula latfida,
Sõna suhuje sõlmitud,
Ei anna sõnumi johtegi!
„Kai, kai, ma mälehtäni,
Wanaje põlwe polestani:
Zumal tiap tõise korra,
Wagi wahtse aji'staje.
„Kai, mis ma sull' üttelen:
Kolm oli surma surweel;

Üts oli kuri koolemine,
 Tõine tautsi tappemine,
 Kolmas wõõra wõttemine.
 Wõõras wõttis oma's orjaks,
 Sulgu's sundija sulakses,
 Kani oma kästijalaks.

„Wellekene, mis ma laulan?
 Laulo omi iffene haleda:
 Orja põlwewe wäga raseda!”

Selles laulus seletatakse, miks manast ajast wähe lauletakse ja miks meie laulud kõik „haledad” on. Iseäralik salaline, pühalik-pikaline toon mõjub wägewasti kuuljasse, iseäranis aga tragikaline, kõike seletam lühikene lõpp: „orjapõlwewe wäga raseda!”

12. Katoliku laulud.

Eisu.

Katoliku laulud on ilma suure luulelise tähtsusefeta. Mendes kõneldakse osalt igapäise elu juhtumistest, ühtlasi katoliku pühasid ja iseäranis Maarjat meelde tuletades, ehk jutustatakse lugusid pühade ja Jeesuse elust. — Nagu Kalewipojas Linda ras-
 tel tunnil Uku ja Rõugutaja poole hüüab, nõnda palub siin nurganaine „Maarjat ja Jeesust” appi.
 — Teises loos kõneldakse wirgast orjast, kellele peremees palka ei maksnud, ja keda wiimaks „Maariate” taewa kutsus:

Orja laul.

„Tule üles taewa'asse,
 Taewa laia'sse taresse,
 Maariani kambris'se.”

Seal antakse talle „alla kulda tooli, ette lauda laafiline”:

„Edd, ori, joo, ori,
 Et sa enne olnud ilma!”

Warsti tuleb ka peremees järele, kanga rull kaenlas, mida ta orjale pakub. Kuid temale wastatakse:

„Ei ma taha taewa'assa,
 Matsu Maarja tuassa,

Rui sa ei maksnud sinna maale,
 Rus sa mu were walasid,
 Rus sa mu luud lugesid!" —

Ühes loos kõneldakse järgmist: Jeesus ja Maarja tahavad üle jõe saada. Palusivad esiteks hobust, siis hõrga ja viimaks kirikut; ei keegi aitanud. Viimaks toimetasivad seda külb ja hõbe. Loo lõpul kuulutab Jeesus:

Jeesus ja
 Maarja.

"Ma toon teile rõõmu, rahu,
 Priiust päris-orjadele." . . .

13. Igapäise elu laulud.

1. Selle liigi laulud on väga mitmesugused. Kõik aga jäävad oma sisemise väärtuse poolest teisest rahvalauludest tahta. Kaugelt suurem osa nendest on hiljemal ajal — umbes XVII. või XVIII. aastajal sündinud. Üks iseäraline tähtsus on aga neil lauludel: nemad annavad meile elawat tunnistust wanade eestlaste suurest lauluarmastusest. Sest meie leiame siit laulusid iga aastaja kohta, iga töö kohta, mis põllumehe elus terve aasta jooksul ette tulewad. Kewade laulud, suwe, sügise, talwe laulud, külmi ja künni, lõikuse ja rehepeetmise laulud, kalapiüügi, küti, puuraiuja, käpikivi j. n. e. laulud lähewad kirjus reas meie silma eest mööda. — Siit leiame kirjeldusi teoorjusest, „teopoiisi ja teotüdniku kaebduses“, nagu näituseks:

Sündimise
 aeg.

Eisu.

Teoorjuse
 wiletus.

„Wiis on waimu wälja pealla
 Kuus on kühjasta järella,
 Seitse selja pekkijada,
 Kaheksa karistajada,
 Kümme külle mõõtijada.

Pereit jäi nuttemaie,
 Peretaat jäi nuttemaie,
 Ahjule halatsemaie,
 Pingile nõuu pidama,
 Et tütar mölgub mõisa'assa,
 Riigub filteri eessa,
 Waarub waimude wahella.

Tütar mõistis, tütar kostis:
 „Minu ella eidekene,
 Mis sina suota nutab,
 Ilma asjata halatsed!
 Ei mind peida peened särgid
 Rata ei kardene kasukas,
 Mata ei manteli alune;
 Mind ju peidab peene liiva,
 Maha matab musta mulda!“

Eh! jälle järgmine laul, kus toledad pildid meie
 filmade ette maalitakse:

Ruhtlus
 mõisas.

„Vaadake, minu wanemad:
 Su paistab pagana linna,
 Kurabi koda kumakse,
 Põrgu atkenad põlemas,
 Suudi tornid tolgendavad!
 Dekesed, ellakesed,
 Ärge seisage, sõjarab,
 Ärge wahtige, waderid!
 Su tuleb musta mõisa'asta,
 Sinine salu seasta,
 Halli aitade wahelta,

Kirju mõisa kesteelta!
 Su tulekse, ju näitse,
 Su tulekse tufistaja,
 Su näitse näpistaja,
 Wiie lapse wingutaja,
 Kuue lapse kuugistaja,
 Seitse mehe werewalaja!
 Nuttu kuuleb kormetuie,
 Haledus Alutahase,
 Witsa wingu Wiiburie,
 Raste kalju kaugele.

Kolm oli sanumast mõisa'asja,
 Kus neid naifi napitatse,
 Piiripäida pööratakse.“ . . .

Jooma
 laulud.

2. Ka pidu, tantsum, kõrtsi ja jooma laulusid on
 suur hulk, kuid kõik on oma väärtuse poolest koguni
 kehmad, iseäranis wiimsed — wiina laulud, mida
 keegi uurija „jalkideks“ nimetab. — Selle wasta aga
 on laulud, milles eestlane oma pea elukutset, põllu-
 tööd, kiidab, wäga kenad. Nii kõneleb üks laul:
 Meiu kõnnib metsas; noormees läheb teda kosima.
 Meiu kostab, et ta ei metsamehele, ega ka meremehele
 ei minawat, küll aga põllumehele sest:

Põllutöö
 kiitus.

„Talupoeg on tööle tarfa,
 Tööle tarfa, maale märta! —
 Ametmees ajuti ritaš,
 Põllumees on põlwe ritaš.
 Ametmees heidab magania:
 Amet seisab seina pealla.
 Põllumees heidab magania:
 Wili kaswab wälja pealla.“

3. Siis on veel iga „wana kumbe“, iga tähtpäeva jaoks oma laulud. Nii wiiskasid loikajad oma sirpiid pärast töö lõpetust ja laulsid seal juures:

„Sirise, sirise, sirikitene,
Sire sirbi roogu!
Kõlise, kõlise, kõvera rauda.
Sire sirbi roogu!
Kes siit wiiasse mehele
Sire sirbi roogu!
See sirpi seast karatu!
Sire sirbi roogu!

Kes siit ära koolenesse,
Sire sirbi roogu!
See sirpi mingi selili!
Sire sirbi roogu!
Kessee jääb oma koduje,
Sire sirbi roogu!
See sirpi mingi kummuli!
Sire sirbi roogu!

Kombete
laulud.

Sirbi wi-
skamine.

Wastla päewal, kus „liugu lastma“ mindi, Wastla laulud.
lauleti:

„Wistel, Wastel, poisikene!
Si Wastel toasja seisja,
Wastel sõidab waini alla,
Külma kindaad käesja,
Külma kirjad kinnastessa.
Wastel laulab waini alla:
Sinad liuu lastijalle,
Tudrad toas istujalle,
Ebenied eest wedajalle,
Pühikesed linad lõmmel,
Tatub taga-tõukajalle!“

4. Jseäraline laulude kogu on Mardi ja Kadri päewa ümber kogunud. Mardi päewal „joosidwad“ nõnda nimetatud „Sandi-Märdid“ (ehk Mardisandid, nagu see laiemalt tuttav on,) andeid korjates ümber. Nende nimi ja kerjamise kumbe on wist küll katoliku jutu wahendi läbi Tours'i piiskopist, pühast Martinist († 400) tekinud. See pühha olnud ka waene ja toitnud ennast ainult lastete inimeste andidest. — Mardisandid käisid ikka ühe „Mardisifa“ juhatusel. Kui nad kuhugile peresse tuliwad, siis laulsid nad õues ukse taga pikad lood ära, mis ikka sõnaga lõppesidwad:

Mardi
laulud.

„Mardi küüned külmatawad,“

kuni neile uks awati. Siis wiiskas Mardisifa kael-
kotist teri peoga tuppa, veldes:

„Sisse wistan seemne wilja,
Hääd odrad, kaunid kaerad,
Weel paremad ruffid.“

Selle peale „nurusivad“ nad keedust ja muud toidu-
kraami, „mis nad teisel päewal üheskoos suure lus-
tiga äraõiwad.“ Araminnes lauldi:

„Seie tõusku tõmmud härjad,
Sead piskad siuakad,
Lambad lahke willaga.“

Kuna „Mardid“ noorte poiste nali oli, nii käi-
sivad tüdrukud Kadri päewal (25. novembril)
„Kadri sandiks.“ Laulud ja kombes needsamad,
mis Martibelgi (10. novembril).

Mängu
laulud

5. Sellesse liiki tulewad veel mängu laulud,
mida feltskondliste mängude juures lauldi (näit.
„nuku mäng,“ nõela mäng“ j. m.), ja laste laulud
armata, millest wiimsetest mõned üli-ilusad ja õrna-
tundelised on.

Laste
laulud.

„Maga, maga, marjute,
Sulu silmad tinni!
Jsa läheb killaga
Sinna saia tooma.
Sinna satad sarwilised,
Magusad kui mesileib.
Ema piim on magusam,
Ema arm kui mesi.“

14. Satyrika laulud.

Satyrika
laulud.

Wiimane osa meie rahwalauludest on nalja,
piske ja sõimu laulud. Nad on kõige nooremad ja
sellepärast kõige wäiksema luulelise tähtsusega. Olgu
siin üks näitus:

„Mia ma annan sorijale (laimajale),
Kingi feele pešijälle?
Tüü tuld, tõise tõrwa,
Kolmandama kuume kirowe.
Uks huulile kerigu,
Palundid palgeelle.“

Ega naara õige naine,
 Laida naine lastiline.
 Tuo tige meid teodi,
 Uganane anni armu,
 Keä oll' enne esi naart,
 Muiste muide sõimeldu.

Kui ei ole muud tüdõ,
 Muid armist ametit:
 Sõdõge saanaft sõmerit,
 Kerefeltä kiwikida."

Elajate
 laulub.

2. Siia osasse langewad ka lõpetõ elajate laulud wõi walmid ja laulud õnnemaast (Nässumverest, „Ubakalust" wõi kilplaste maast). Üks pikk lugu kõneleb näit. umbes järgmiselt: Siga kündis, wares seemendas, rebane lõikas, wärb wedas wihka, parm pani parfile, jääst andis kätte, peened linnud peksid rehe, kirp puistas, tumike tuulas, wesilind jahwatas, — rebastele tehti leiba, kanadele kakku! — Umbes niisamuti kirjeldatakse teises laulus pulma ettevalmistusi. Teised lood on: tutaw lugu „sokuke ja härrake," „jänese õhtamine" j. p. t., millel kõigil jälgawam luuleline tähendus puudub.

C. Muinasjutud.

15. Muinasjuttudest ülesõdse.

1. Muinasjutt käib eposega ühte, nimelt selle poolest, et nende mõlemate juu jutustus on, mõlemate põhi on nõnda nimetatud „epikaline olus" (element). Muinasjutt erandab aga ennaft eposest ehk rahwalaulust oma wälimise kuju läbi: kuna lauluuletuse kujul, wärssi mõõdul weereb, lepib jutt lihtkõnega. Kuna laulud enam ehk wähem kindlal wormil on, muutmata jääwad, kujunewad jutud

Nime mu-
 nasjutust.

Epos ja
muinasjutt.

pita aja peale mitmet moodi. Epos kõneleb enam ehk vähem tõekal viisil läinud ajast, ta toetab ennast vähemalt kindlate geograafia kohtade peale; temas leiame tihti selgeid sõrmenäitusi historialiste sündmuste peale. See kõik puudab muinasjutus. Kõik sünnib siin tundmata, teadmata maal ja ajal (maha arvatud mõned kohalikud jutud). Ehk küll muidugi ka eposes jumalikkusi, fantasiast väljamõeldud, mõimata lugusid ette tuleb, ei lähe nad siiski siin nii ülekäte, kui jutus. Siin just on rahwa luulele (fantasiale) prii tegemuse paik. Sellest tuleb ka, et juttudes kõige enam imelikkusi ilmutusi ja nõidlikka nähtusi ette tuleb. Kõike ise valmis jahwataja weski; kotikene, mis iga soovvi täidab; kuldwits j. p. m. on sagedasti mõne õnneliku peos.

Muinasjutu
tähtsus.

2. Sellegipärast ei pea arvama, nagu oleks muinasjutt ainult asjata ajawiide, laste luulele lõbustuseks loodud. Ei, muinasjutus kujutab rahwas täielikus luule priiuses kõiksugu pilta oma elust, kõigest sellest, mis tema mõtted, tunded, elu praktika ja aatelsed püüded talle pakuvad. Ta ei tunne siin mingit piiri ega takistust, waid annab oma fantasiale täielise woli. Jseenesest mõista, ei wõi see mitte üle tema hariduse ja mõistuse piiri tõusta. Ilma tahtmata kujutab ta oma pilta just üleüldise rahwa elukorra, hariduse seisuga ja iseloomu järele. Nii on siis ka muinasjutud wäga tähtjas hallik rahwa minewiku tundma õppimiseks.

Siis.

3. Juttude siisu on osalt seesama, mis eposes, osalt aga teine. See muutub, nagu arusaadam, ühes rahwa elu historialise edenemisega. Kõige wanemal ajal süündinud lugudes jutustatakse jumalatest ja nende tegudest; nendes seletatakse kõiksugu looduse nähtusi mitmesuguste imelikkude juhtumiste abil, kus ifta jumalad ja waimud tegewad on (1). Hiljemalt, wast ristiusu toomise ja tema rahwa

Sündimise
aeg.

setta laialilaotamise ajal, tekkinud jutud kõnelewad suuremalt osalt Wanapaganast, kus juures mitmed ristiusu õpetusedgi kõne alla tulewad (II). Nende juttude sündimise ajaga langeb ka nõndanimetatud kohalikkude juttude ilmumine ühte (III). Nendes kõnelakse mitmesuguste tähtsate kohtade (kirikute, losside, linnade, järvede j. n. e.) sündimise lugu, ehk muud, mis nende kohta käib. — Kõige wiimasel ajal aga pöörab rahwaluul ennast lihtsa, igapäevase elu poole, mõtab omale sealt algaineid ning kujutab lugusid, mis elutarkuse sõnadele kinnituseks ja tõenduseks, seega otse rahvale õpetuseks on, ehk küll mõned neist ka väga wanal ajal mõiwad sündinud olla (IV). Wiimaks veel leiame juttusid elajatest ja nende tegudest, kus nad, luule wael mõistuse ja kõneanniga wäljaehitud, inimeste kombel tegelastena ilmuvad (V).

4. Esmene Eesti juttude korjaja oli Rosenplänter. Tema käest saadi jutt Emu järvest, mis 1809. a. Thiersch'i „Taschenbuch für Liebe und Freundschaft“ sees ilmus. Sellesama jutu mõttis ka Grimm 1835. a. oma „Deutsche Mythologia“sse ülesse, niisama 1834. a. „Reinecke Fuchs“i sisse mõned Eesti elaja jutud. Kõige ilusamad Eesti muinasjutud aga ilmutas Dr. Fählmann 1840. a. ümber Jnlandis ja Tartu „Gelehrte Estnische Gesellschaft'i“ kirjades. Pärast seda on neid paljugi korjatud. Kõige tähtsamad kogud on: Kreuzwald, „Eestirahwa ennemuistsed jutud“, Suomal. Kirjall. Seura kuluga Helsingis 1861. trükitud (ka Dr. Ferd. Löwe'st Saksa keelde tõlgitud); II. trükk 1875. Tartus Laakmanni juures. Kunder, „Eesti muinasjutud“, Rakweres 1885., Eesti Kirjam. Seltsi kulul trükitud. Eifen, „Esiwanemate warandus“, Tartus 1882. ja „Endise põlwe pärandus“ sealsamas 1883. Harry Jannsen, „Märchen und Sagen des estnischen Volkes“ Riga, teadusliste tähendustega. Siis on veel

wähemaid kogusid ilmutanud: Rõrm, Sohberg, Jaanson, Vill, Päär j. t. Peale selle leiame palju muinasjutte (nagu juba öeldud) Inlandis, Gel. Estn. Ges. Verhandlungen (kirjade) sees, Eesti Kirjam. Seltsi aastaraamatutes, Jungi suures töös „Rodu-maalt“ ja mujal.

Jaotus. 5. Muinasjutud jagunemad, nagu ju eespool (p. 3) näidatud, viide jaksu: I. Mythilised jutud; II. Wanapagana jutud; III. kohalikud ja ajaloolised jutud; IV. lihtesu jutud; V. elajate jutud.

16. Mythilised jutud.

Sisu. 1. Mythilised jutud käiwad, nagu nende nimigi juba ütleb, mythiliste lauludega ühte. Mõlemad on meie rahwaluule kõige wanem mälestus. Kuna meil mythilisi laulusid aga koguni wähke alal on, võime mythiliste juttude kogu kaunis rikkaks nimetada. Nende põhjussmõte on ilma loomise lugu; peale selle jutud jumalate elust ja tegudest.

Loomise lugu. 2. Maailma sündimise alguslugu, nagu seda rahwa fantasia enesele ette seadis, jutustab meile tuttav „loomise lugu“: „Wanaisa elas kõrges taewas; tema katuse all säras kaunis päikene. Kalewid oli ta loonud, et nende nõu ja kangust tarwitada“. Nõnda algab jutustus ilma loomisest. Selle järele oli siis „taewas“ algusest olemas. Kauge-male tagasi, et taewa sündimist seletada, rahwaluule ei mõelnud. Ta seab meile kohe walmis jumalate ja pooljumalate („Kalewite“) ilma filmade ette. Selles kujuk, nagu see loomise lugu meie ees seisab, näitab ta meile peaaegu tõendawat, et wanad eestlased monotheistid (ühe jumala auustajad) olivad; ometi selgub teistest juttudest, et neil palju teisi jumalaid oli.

3. Ilma, mida Wanaiša „tooreks tombuks“ oli loonud, ehtisivad Kalewid kõikfugu iludega. Pea peale selle lõi Wanaiša ka inimese; mil kombel, ei kõnele mitte wanajutt. Sellewasta jutustab nüüd iseäraline ringkond juttusid jumalate — iseäranis pooljumala Wanemuise — tegusid. Need lood näitawad ühe suure, kaduma läinud jumalate-epose jätised olemat. Nad on kõik täis sügawat luulelist ilu ning annawad wanade eestlaste iluarmastawast, tunderikkast südamest kõige paremat tunnistust. Kõige pealt kuulus lugu „Roit ja Hämarik“, mille üle nii palju on waieldud: armati, et Fählmann, kes selle loo kõige esiti ilmutas, tema ise olla luuletanud. Selles üliilusas, luulelises jutus kujutab rahwas sumist lühikest ööd, kus eha ja koit kofku puutuwad. Wiimseid on rahwaluule jumalikkudeks olemusteks, „Wanataadi orjadeks“, teinud, nimelt eha (hämariku) neiuks ja koidu peiuks.

Kalewid.

Roit ja Hämarik.

4. Teised lood kõnelewad meile, kuidas Wana-taat rahwastele keeli jagas („keelte keetmine“), kus juures eestlased Wanaiša enese keele pärisiwad — oma wirtuse palgaks; kuidas Wanemuine inimesetele ja loomadele „pühapäewa-keele“ kinkis: laulu ja luule wõimu (iitlasi ka eluta loodusegi healttega wäljaehtis); kuidas kõik loomad ühendatud jõul Wanaiša juhatusel Emajõe kaewasiwad.

Teised lood.

5. Ilus lugu „Widewit ja Roit“ jutustab järgmist: Wanaiša tütar Widewit pidi öösel karja hoidma, kuna kuu ööd pidi walgustama. Kena neidu oja kaldal waadeldes, kuna ta parajasti loomi jootis, süttis noore Kuu süda armastuses põlema, nii et ta alla jõe laenetesse libises, et oma kallikesega ühineda. Kuid õnnetujus ei pannud kunbgi tähele, et ilma pillkane pimedus peitis ja et hunt karja oli tunginud. Ei kuulnud armastatajad ööpiku hüüdmist:

Widewit ja Roit.

„Laiß tüdruk, laiß tüdruk, ää piß!

„Krikuut waale, waale!

„Too piits, too piits, tšäh, tšäh, tšäh!”

Seal tuli Wanaisa appi: hundi tõstis ta ühes härjaga taewa ja rafendas neid sealse wantri ette, põhjanael pandi nende sundijaks; Widewiku ja kuu ühendas ta abielusse, et nad mitte ööb walgustada ei unustaks.

Sinnutee.

6. „Sinnutee“ jutt seletab selle taewanähuse sündimist, mida Gestickeles „linnuteeks“ kutsutakse (kindlate tähtede kogu). Wanaisa tütre Vindu (ehk Vinda) hooletks olivad linnud antud. Jseärani pidi tema rändajatele lindudele teed näitama ja kohte muretsema. Vindale tuli hulk kosilasi: Põhjanael, Kuu, Päike, kes aga kõik tagasi saadeti (otse nagu Vinda loosgi Kalewipojas). Wiimaks ilmus Wirmaline, kellega Vindu ennast kihlas. Kuid mitmesuguste takistuste pärast ei mõinud peig mõrsja järele tulla. Kurvastuses nuttis Vindu nii, et kõik tema kaitsealused sulgloomad hooletusesse jäiwad. Seal saatis Wanaisa Tuuled, kes leinawa mõrsja ülesse taewa tõiwad. Seal ta elab praegugi, kus tema walge mõrsja loor selgetel öödel üle taewa ulatawa „linnuteena“ näha on. Talwel saawad Vindu ja Wirmaline mõnikord öösiti koku, aga mõrsjat ärawiia peig ei saa, sest et neitsi taewa külles finni on.

Juta.

7. Ülikena lugu Juta st ja Endlast on üks kõige ilusamateist Gesti rahwaluule pärlitest. Kui Wanemuise armastust igatsew süda inimeste tütarde juurest otsitawat ei leidnud, ja kurwal tujul Endla järwe kallastel kaebas, seal leidis laulujumal omale kasutiitre Juta. Piigana hakkas Juta Endlat, Jlmari poega, armastama. Kuid kuri surm röõwis temalt peiu. Leinawale neiule kinkis Jlmari imelise loori, mille läbi waadates minewiku õnne aeg kui elawalt hinge ette ilmus. Selle abil trööts

tis ennast Juta. Selles loos kujutab rahvas Jutas ja tema looris luule mõju ja mõimu inimese hinge peale; Juta on, nõnda ütelda, elavaks kujunenud luule ise. Jhusamalt, sügawatundelisemalt ei mõigi üleüldse luule-ilu kiita, kui see selles jutus sünnib.

8. Edasi leiame osa juttusid, mis loomise loole otsekui täienduseks on, mis üksteid nähtusi loobusest seletada püüavad. Nii näituseks tuttav lugu Wirtsjärwe sündimisest, mis endise puhta, selge meega täidetud Emujärwe asemele tekkis. Wiimse wee lastis Wanaija nimelt — huffaläinud inimestele nuhtluseks — pilwerangu läbi ärawiia. Emujärwe weest aga sündiswad pärast hallikad, sest et ta pilwest maha sadas ja maa sisse imitses.

Emu- ja
Wirtsjärw.

9. Lugu „Waskiala silla piigast“ seletab kuu muutumiste (Phasen) sündimist. Waskia oli puhaste neidude kaitsejumal, Waskiala — koht Jüri kihelkonnas Tallinna ligikal. Piiga, kes kuu südamas armastuse põlema oli sütitanud, ja kes wiimaks üles taewasse — kuu peale — sai tõstetud, waatab ikka aeg-ajalt alla, kas ta mitte maa peal mõnda puhast, süüta neidu ei silma (täiskuu, sest et neiu nagu meie poole pöördub on). Aga et see ootamine ja otsimine asjata on, siis pöörab ta ikka jälle kurwalt oma näo kõrwale (noorkuu).

Waskiala
silla piiga.

10. Mythilise aja lõppu tähendab lugu Wanemuise lahkumise, mis juba sellestgi ilmub, et siin Kalewipoeg ja „fortsineiu“ ette tulewad. Onnelik, luuleline rahupõlw jumalate walitsuse all on mõõdas, keeled Wanemuise kandelil kattewad kaebliku helinaga, tume aimdus tulewaseft wiletsuseft lõikab läbi kuuljate piduliste hinge, nagu kauge kõuemüristamine kostab eemalt wõderastaw sõjakärin — wanaaeg on otjas, uus algamas — jarnase tumeda wägewasti mõjuwa, suurewiihilise

Wanemuise
lahkumine.

pildiga lõpeb Eesti mythiline aeg. Pildile annab veel suuremat tähtsust see, et ta just rahwa pea kogumiskohas, pühal Taara mäel kujuneb.

17. Wanapagana jutud.

Sündimine.

1. XIII. aastajal sai Eesti rahvas ristiusku pööratud. Kuid sellega ei olnud veel ammugi mitte wanad jumalad oma aujärjelt maha tõugatud. Nad segasivad endid ainult rahwa meeles uute, ristiusult laenatud kujudega, millest kurat, „wanapagan“ pea üksi esiotja rahwa waimliseks omanduseks sai. On ta arusaadam. Kurat (saadan) on alati, iseäranis aga festajal, kristlikus kirikus iseäralisteks luuletajutusteks asja andnud.

Pitse pill.

2. Wanapaganat leiame oma wanais juttudes sagedasti endiste, muistse aja jumalatega mõtluses. Näituseks jutt „Pitse pillist“. Parištaja poeg oli 7. aastaks Wana Tühja teenistusesse sattunud. Et sealt peasebada, aitab ta Kõu taadi (ehk Pitkeri) pilli ära warastada, sest sellega kiusati alati Wanapaganat taga. Nüüd aga tuli suur pööud, sest et wihma ei sadanud. Soome nõid saatis kõige selle üle Põhjakotta läbi Wana Isale teadust. Pitker muutis ennast nüüd poisiks ja astus kalamehe Eijoni teenistusesse. Selle abil saab tema kawaluse läbi pilli Wana Tühja käest kätte. „Eijon aga jäi sest saadik wahemehets jumalate ja inimeste wahel, Eijoni ingli nime all“, lõpetab jutt.

Kuu.

3. Teine jutt „Kuu wärmija d“ kõneleb: Kuu paistis taewa telgil väga heledasti ja ekstas Wana Kurja tema kätidel. Sellepärast mõttis ta kord tõrwatoni ligi ja läks kuud äratõrwama. Kuid redel, mille peal ta seisis, kukkus ümber ja tõrw Wana Kurjale kaela — sellest tulebgi, et ta must on. Teise katse ajal läks waenlasel korda, kuu tagumist külge mustaks määrida. Kui ta aga

parajasti esimese külje kallale asus, seal ärkas Wana Isa unest ja nuhtles wägewa sõnaga pimeduse tüningat: „Jäägu ja oma tõrwa ämbriга kuu külge finni, märgiks, et walguis pimeduse ärawõidab.“ — Selles loos seletab rahwas kuu plekkide (kuumägede marjude) sündimist.

4. Tähelepanemise väärt on jutud „Wanapagana st ja rehepapist“, kus kawal rehepapp ikka Wanapagana kuidagi moodi „üle lööb“. Nende peasisu on väga Greeka Polhphemuse ja Odhssseuse jutu sarnane. Nagu seal Odhssseus „Ei keegi“ nime all Polhphemuse pimedaks teeb, nii walab siin rehepapp „Ise“ nime all Wanapagana filmad tina täis. See annab peaaegu asja armata, et eestlased kuidagi moodi, kas otsekoheselt ehk wahemeeste läbi, Greeka haridusega kokku on puutunud.

Wanapagan
ja rehepapp.

5. Niisamuti leiame, et ka teises armurikkas juttude kogus „Wanapagana st ja Kawala st Hansust“ ikka Wanapagan alla peab jääma. Hans on tema teenistusesse astunud; wabest aga ka ümberpöördub: Wanapagan teenib Hansu, muidugi wiimse hinge eest. Ühestkoos elades mõtawad nad kõiksugu töösid ette, kus juures Kawal Hans oma peremeeft (ehk sulast) ikka petab. Need jutud on õiguse pärast kõik jathrika sisuga. Rahwas ilmu-
tab nendes oma pilkamist rumalate ja lollide üle.

Wanapagan
ja Kawal
Hans.

Balju juttusid, milles Wanapagan küll tegelase-
fena ette tuleb, langewad aga oma sisu poolest siiski teistesse liidesse.

18. Kohalikud ja ajaloolised jutud.

1. Kohalikud ja ajaloolised jutud on oma sündimise poolest kõige nooremad, ühtlasi luulelise väärtuse poolest kõige kehmemad. Nende sisu on: lood linnade, losside, kirikute ehitamisest; järwede, Sisu.

mägede sünnimisest, ehk üleüldse lood, mis mingi-
juguse koha sündmust (ajaloolikku) jutustavad.
Näituseks:

Näituseb.

2. Jutud „Sisidest“ kõnelevad rõõmlitest, kes
pärast sõda (ja ka sõja ajal) maad mööda riisumas
käisid; jutud „Ratkust“ kõnelevad hirmsatest laas-
tamistest, mida see kogu haigus sünnitas. (Ratku
kujutab rahvas siin ikka salaliku, alati wait olija
inimese näol); „miks Tallinn iial walmis ei tohi
saada“ jutustab Tallinna linna ehitamisest j. n. e.
Terwe kogu sarnaseid juttusid leiame Eizeni raa-
matutest: „Endise põlwe pärandus“ ja „Esiwane-
mate warandus“.

19. Sihtelu (õpetlikud) jutud.

Eisu ja
sünnimine.

1. Sihtelu jutud on väga mitmesuguse siuga.
Mõned neist on juba wanal mythilisel ajal sünni-
nud, teised hiljem, ühtlasi Wanapagana juttudega,
jälle teised weel pärastpoole, wast ühel ajal koha-
like juttudega. Seest tuleb ka, et mõnedes tege-
lastena jumalad, teistes Wanapagan ühes inimes-
tega ja loomadegagi ilmuvad. Nende ühendaw
põhjusmõte on aga ikka see, et nendest enamasti
alati mõni kombeliku elu põhjusseadus ehk õpetus
välja paistab.

Wanemad
jutub.

2. Wanema aja juttudest olgu näituseks nime-
tatud:

„Ambliku ja sipelga tüli karjastega“,
milles asjata tüli eest hoiatatakse.

Külm.

„Raks wenda ja Külm“: Elasid kaks
wenda, rikas ja waene. Külm wõttis waele wilja
ära. Waene wend jooksis Külmale järele ja palus
wilja tagasi, see kinkis wilja asemel imekotikese,
mis iseenesest toitu küllalt muretseis. Kuid, ahmu-
sest actud, müüs ta kotikese rikkale wennale ära.

Seal andis Kõlm uue kotikese, millest aga weimeldajad mehed wälja kargasiwad. Mõte: hoia ahnuse eest!

„Puuraiuja“. Värs kord mees metsa puid raiuma. Kuid kõik puud palusiwad, neid elama jätta. Pehme südamega puuraiujale kinkis Metsa-isa selle eest, et ta tema lastele elu kinkinud, ime-wäelise kuldwitsa, mille abil mees ja tema järeltulijad kolm põlwe õnnelikult elasiwad. Kuid wiimaks soowis keegi, et kuldwits päikese maha tooks. See sündis. Kuid jõe soowija põles päikese palamusest ära, puud aga ehmatasiwad nii, et nad sest saadik ei räägi. Suhtmõte: Suur tükk ajab suu lõhki.

Puuraiuja

„Naine kuus“. Laupäewa õhtu, kus juba püha oli, läks naine wett tooma ja hüüdis Kuule: „Mis ja wahid? aita mul parem wett wiia!“

Naine kuus.

Trahwits wõttis Kuul ta ämbriga enese juurde ülesse.

„Maaluseb“. Piik lugu elust wee põhjas, seletab jää praksumist sügisel: iga uppunud peab seal all mürama teistele hoiatuseks, kuni jälle mõni läbi jää murrab.

Maaluseb.

3. Hiljematest juttudest, kus Wanapagan, põrgu j. n. e. ette tulewad, olgu nimetatud:

Hiljemad jutud.

„Kuidas wesi meres soolaseks sai“.

Elasiwad kaks wenda rikas ja waene. Rikas sõimas waest, andis talle tüki sea liha ja ütles: „mine põrgu!“ Waene läks, müüis seal liha wäikse weskki eest ära, mis talle kõik walmis jahwatatas. Rikas wend ostis weskki ära ja lastis suppi keeta, kuid ei osta seisma panna. Alles kui ta waesele rohkesti maksis, wõttis see weskki tagasi ja pani seisma. Tuli laewaperemees, kes kaugelst maalt soola wedas, ostis weskki ära ja lastis merel soola jahwatada. Kuid ta ei oskanud ka mitte weskki kinni panna, nii et laew kõigega soola raskusest mere põhja läks, kus weskki weel praegugi soola jahwatab.

Soola sündimine.

Seitub laps. „Veitub laps“. Tuttaw lugu, kus naine kirjutas Wanapaganat nägi, kui see hobuse naha peale tuktujaid üles tähendas, mehest sellega saladuse välja päris, mille abil siis ise ära kadus, — õpetab: ära ole asjata uudishimuline!

Puulane ja Tohtlane. „Puulane ja Tohtlane“. Jhnuš talupoeg kauples Wana Kurja käest omale sulaseks ja ümardajaks Puulase ja Tohtlase, kes ilma söömata tööd tegivad. Kuid nuhtlus tuli: Wana Kuri kätkestas ta enese ära, warandus muutus puuks ja tohuks.

Muud jutud. 4. Peale selle on siin jaoškonnas veel väga palju muid juttusid, milles peategelased näituseks on: wennad, kellest üks rumal, loll on. Kuid rumalal on ikka õnn ja tema saab lõpetks alati au ja kuulsuse sisse. Ehk öed, kellest üks mõderastütar on, keda mõderasema taga kiusab, keda aga jälle kõi waimud ja looduse wäed aitawad, nii et ta wiimaks kõigist kiusamistest peaseb, j. p. m. Ikka aga näitawad need lood, et auus ja õige inimene paha ja kurja wastase üle võitu saab, teiste sõnadega, võitlus hea ja paha wahel lõpeb siin ikka esimese võiduga.

20. Glajate jutud.

Sündimise aeg. Glajate jutud on niisamuti, nagu lihtelu loodgi, mitmesugusel ajal sündinud. Siisgi võime suuremat osa nendest mythilise aja sünnitusteks pidada, kus rahwas, oma lapsepõlves seistes, veel armas, et loomad niisamuti kõnelda võivad, kui inimesedgi, kui tema ise. — Näituseks nimetame:

Näituseb. „Kaaren ja kottkas“. Nemad wedasivad korra kihla, kes neist enne päikese juurde lendab. Päike pahandab, et nii alatu lind, nagu kaaren, tema juurde julgeb tulla, ja muutis ta selle eest täitja mustaks (enne oli kaaren walge). Nimeta-

mise väärt on, et Ovidius, Rooma luuletaja, seda lugu umbes niisamuti kõneleb (oma „Metamorphosae’s“).

„Elajate loomine“, jutustab, kuidas Wanaisa ja Wanajuudas (Wanapagan) kõikfugu loomi lõiwad.

„Hundi loomise lugu“, kus seletatakse, et Wanapagan, ehk nagu teda jelles loos nimetatakse, Kurat, hundi ise olla loonud, kellele Wanaisa elu andnud ja kes siis Kuradi kõige kurjemaks waenlaseks saanud.

Juttusid, milledes hundist mõi „Püha Jüri kutsi-
kast“ kõneldatakse, on väga palju, mis wist küll sest tuleb, et neid enne väga palju oli ja rahwale kõi-
feks ristiks olivad. Teised elajad ei tule nii tihti meie muinasjutus ette.

Hundi jutub.

D. Wanafõnad ja mõistatused.

21. Wanafõnad.

1. Wanafõnad on lühikesed laused, milledes „wanarahwa tarkus“ warjul seisab. Nendes ilmu-
tab rahwas oma terawamate peade paremate mõtete ja oma enese eluaegsete nähtuste õpetuse wilja. Neid ei tehtud ega tehta kunagi meelega, waid nad sünniwad, nõnda ütelda, iseenesest, mitinesuguste sündmuste mõjul, mis kellegi elus tähtsaid jälgi järel jätawad.

Wime wa-
nafõnast.

2. Wanafõnade süsu on väga laialine. Nad
kõiwad, nagu muugi rahwaluule, kõige rahwa elu kohta, ainult väljapaistew iseäraline märk on nende juures mõimaline lühedus.

Sisu.

Wälimine
kuju.

3. Nende wälimise kaju kohta peab veel tähendama, et wanasõnad enamasti piltlikult kõnelewad. Rahwas ei ütle mitte siin otsekohe, nõnda ütelda, paljalt oma mõtet wälja, waid ta katab tema luuletikult mitmesuguste kujude ja sõrbluste tahta kinni. Seda teeb ta sellel sihil, et sarnasel näitlikul kombel, pildi mõjul sõna mõte sügawamalt kuulja meelde jääks. Peale selle on nendes sagedasti kõik „regewärji“ omadused: alliteration, assonation j. n. e. leida. Näituseks wanasõna: „Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki“ tähendab umbes nii palju, et laiskus inimest wiletsusesse saadab. Siin aga kõneleb rahwas tähenduse sõna kombel: „laiskuse“ asemel seisab „uni“ ja „magamine“; selle wili — et ta ainult kuube ega särki ei anna.

Tähtsus.

4. Wanasõnadel oli enne wäga suur tähtsus rahwa elus. Nemad oliwad nagu kõige elutarkuse hallikaks, nende peale põhjendati, nende waral tõendati mitugi korda tähtsaid tegusid. Meid tarmitas igamees tihti oma sõnadele toetuseks. Ka nüüdgi ei ole nad muidugi mitte tähtsusetad, ehk küll nende mõju koolihariduse kaswamisel kahanenud on.

Rogub.

5. Wanasõnadest siamaale täielist suuremat kogu ei ole. Kõige tähtsam korjandus on küll Steini „üks kubu wanu sõnu“, Tartus 1875. Peale selle on wanusõnu leida Rosenplänteri „Beiträge“ sees, Pabsti „Bunte Bilder“ sees, Jakobsoni „Kooli Eugemise raamatus“, paljudes ajalehtedes ja kalendrites.

Ärajagamine.

6. Wanasõnade ärajagamine on kaunis raske. Et nende siju ikka mõni õpetus ehk juhatus on, mis elunähtuste waral korjatud, siis näitawad nad ühest poolt nii ühesarnast, teiselt poolt nii kirju, waheldawat pilti, et nende osadesse jagamine otse tühi töö näitab olevat. Ometi wõime kolme suure jaoškonna wahel wahet teha. Esimesesse liiki loeme

sõnad, milles usulist ja kõrgema sihilist, nõnda ütelda
 philosophialist elutarkust leiame. Teine osa jagab
 mitmesuguste lihtelu juhtumiste kohta õpetust, ilma
 nende mõtet just üleüldiseks laiendamata. Kolman-
 dasse kogusse käivad lõpetes wanaõnad, mis otse-
 teel ilmast ja põllutööst kõnelewad, seega küll pea-
 aegu teise liiki mõeldiswad langeda, aga oma kaunis
 rohke arwu pärast siiski isearalise osakonna sün-
 nitawad.

7. Panen siin igast liigist mõned näitused üles: Näitused.

I. Ühulise ja üleüldise elutarkuse sisulised wanasõnad.

1. Küll Zumal näeb ilma näitamata, kuuleb ilma kuulutamata (mõte: Zumal taseb igahäele, head ja kurja, ijei; pole waja teda ei kättemaks-
jaks ega taseujaks paluda).

2. Täna küld, homme muld.

3. Tee õigust, siis sind kiidab Jumal ja inimene.

4. Diguše wašta ei šaa üfšgi.

5. Dige hõlma ei haffa üfšgi.

6. Waga veri ei wäriſe. — Rõõksidel neljal sõnal (3., 4., 5., 6.) üks mõte: alati ilma kartmata waja õigust teha.

7. Poe küll raudpätkli fiske, Jumal näeb find
finnagi.

8. Ei ülekohtus seisa kotis.

9. Tõsi tõuseb, wale waob — ehk teisel kujul:

10. Kui tõsi, siis tõusku, kui vale, siis waogu.

11. Barem karta, kui kahetseda.

12. Ses hoiab, fee ei oh'fa.

13. Wana arm ei fuſtu.

14. Nõtruš nōutab, fanguš faotab.

15. Hullul sõnad huule peal, targal hammaste taga.

16. Negi mööda asjad käivad, ja

17. Kog annab head nõu.
18. Rahu kosutab, waen kaotab. — Sellesama mõttega:
19. Wiha mõtab wilja wäljalta, kadetus kalad mereästa — ja
20. Parema pool muna heaga, kui nuum härg tüliga.

II. Igapäise elu kohta käiwad manasõnad.

1. Anna pill hullu kätte, hull ajab pilli lõhki.
2. Weerewal kivil ei ole sammalt.
3. Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal.
4. Puus on teise mehe haigus (ehk ka: Wõera walu on aia teibas).
5. Kes teise tööst tüdib, ehk teise wawast wäsi?
6. Wiis ametit, kuues nälg (ehk: Üheksa ametit, kümnes nälg).
7. Wast waele kuld, tina kehwa hõbe.
8. Kelle jalg tatsutab, selle suu matsutab.
9. Nutt tuleb naerust — ehk:
10. Pill pika ilu peale.
11. Kes kurja kuuleb, see kulda kannab (= kes head püüab teha, sellest räägitakse sagedasti kurja).
12. Ei kõik mahu marjamaale, muist jääb itka karjamaale.
13. Laiad wärawad on küll kohtusse minna, aga kitsad wälja tulla.
14. Ega hunt nii suur ei ole, kui tehtakse.
15. Wana mees, warja mõte.
16. Ole ise mees, pea teine ka meheks.
17. Kes wanast koerast enam linnukoera õpetab — käib lastekaswatamise kohta, nagu järgminegi:
18. Ei see koer jänest too, mis wägisi metsa wiidakse.
19. Ega muna targem ole, kui kana.
20. Kuida maa, nõnda wiis, kuida linn, nõnda laul.

21. Ei puu lange ühe laastuga.
22. Kui töö tehtud, siis on hea hingata.
23. Hea sõna sööb mõra mae.
24. Sitte kannab siidi, helbel pole helmigi kaelas.
25. Hea on hiirtel elada, kui kassil kodu pole.

III. Wanasõnad ilmast ja põllutööst.

1. Ei üks pääsukene too sume.
2. Rohu nina tärtab, künnimees ärtab.
3. Paks seeme kaotab, harm seeme kasvatab.
4. Võõke, see toob lõuna sooja; pääsukene päewa sooja; õõpik, see toob õõ sooja j. n. e.

8. Iseäralise wahewõsa wanasõnade ja mõistatustest wahel sünnitawad nõndanimetatud **kõne-
käänud**. Nende waral annab keel sõnades ilmuwale mõttele nägusama näo, kenama kuju; nende waral püüab ta kõne siisu piltlikult kuuljale selge-
maks teha. Võtame näituseks ütluse: „Wihma jatab kui oa warrest“. Siin leiame kõnekäänu, mille abil meile üheainsa sõrdelewa pildi waral näidatakse, kui kange wihmasadu on. Need kõne-
käänud langewad kõik sellesse luule-abinõude osasse, mida iseäranis luuletajad tarvitawad, et oma mõtetele kenamat, piisapäewa kuube selga anda, ja mida kirjanduse theoria mitme mõrakeele sõnaga nime-
tab, näit. methaphora, hyperbola j. m.

Weel paar näitust:

„Ta karjub kui ratta peal“, tähendab õige walju, **Näitusel.**
läbilõikawat kiskendamist. Sõna „ratas“ wiib siin tahtmata mõtte peale, et selle kõnekäänu sündimine wanal ajal pruugitawa surmanuhtluse kombega kokku käib, kus kurjategijaid ratta peal lõhki kisti.

„Nii pikk kui pühade wahel“. Et lapsed suuri pühapäidi (Sõulu, Wihawõtte j. m. p.) igatsufega ootawad ja seal juures neil aeg lõpmata pikk näitab, siis nimetatakse kõike pikka, kauakestwat selle sõnaga.

Pikem harutus kõnekäänudest on kirjanduse theoria ja grammatika asi. Siin olgu nad ainult lühidalt tähendatud.

22. Mõistatused.

Nime mõistatuses.

1. Mõistatused on niisugused luule sünnitused, mis mingit asja ehk tegemust mõistu kombel ära arvata lasewad, ja langewad seega allegoria liiki (allegoria = mõistujutt). Nemad nimetawad wähest ainult asja omadusi, näit.: „Seest siiru=wiiruline, pealt kulla karwaline“ = sibul; wähest aga wõrdlewad nad arvatawat asja millegi teisega, selle sarnasega näit.: „Neli neitsikest lähewad üle nurme nuttes“ = kääksuja wanter. Keele poolest ilmutawad nad, nagu wanasõnadgi, rahwalaulu omadusi, alliterationi ja assonation, isegi wäga tihti mõõtu.

Reel.

Tähtsus.

2. Mõistatuses awaldas rahwas oma waimu terawust; neid löi tema enam ajawiiteks, lõbusaks, waimu hariwaks mänguks. Sisu poolest käiwad nad wäga mitmesuguste asjade ja tegemuste peale.

Rogub.

3. Mõistatusi on ilmunud Neus'i „Estonische Volkslieder“ sees, siis „Inlandis“, „Beiträges“ ja mujal. Uueimal ajal on M. J. Eisen neid kaunis suure kogu wäljaandnud, nime all: „Eesti mõistatused“.

Maitus.

4. Panen ka mõistatusetest mõne näituse siia üles:

1. Mees läheb metsa, kõht koju poole.

2. Eipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõelaga pistmata.

3. Waat maadi peal, tiinder tündri peal, poolik pooliku peal, orawa jaba otsas purjus.

4. Wana naine istub nurgas, süli saiu täis.

5. Tuba täis tuttawaid, üks ei tunne ühte, teine ei tunne teist.

6. Tamm Tartu rajal, lepp linna uulitsal, ühte juured jooksewad, ühte ladwad langewad.

7. Hobu hirnub Hiiumaal, waljad on weel Wenemaal, heal kuulutsje meie maale.

8. Pealt karune, seeft karune, üheksa sülda ümbert karune.

9. Seal sõidab suur sõda, kus ei mahu koera jaba.

10. Piif wits pihlakane, üle wälja toomingane.

11. Püha jõgi, püha mägi, püha pihlakas mäella, pühad marjad pihlakas.

12. Walge wäli, kirju kari, tark karja kaitseja.

13. Päewa toorest liha täis, ööfi tühja tuult täis.

14. Ruske härg magab metsas, ase seisab hulga aja.

15. Üks tuleb mujalt maalt, katab mered, katab maad.

5. Peale nende liht mõistatuste on meil weel iseäralised pikad mõistatuste laulud, kus küsimine ja kostus ikka waheldawad. Näitufeks tawatavad lood wikerkaarist ja mesilaseft:

Mõistatuste laulud.

„Kesse joob meresta wetta,
Haisub wetta hallikasta,
Katsub wetta kaewudesta,
Mefib mitmesta jõesta?”

Wikerkaar, minu wennikene,
See’p see joob meresta wetta,
Haisub wetta hallikasta,
Katsub wetta kaewudesta,
Mefib mitmesta jõesta.”

„Mis seal kõnnib kõrta mööda,
Kstub aia äärta mööda,
Üles tõuseb tõstemata,
Maha lasseb laskemata,
Ilma piimata elatse?”

Mina mõistan, miks ei mõista:
Mesilane linnufene,
Erlane ellafene,
See’p see kõnnib kõrta mööda... j. n. e.
endiste ridade fordamine.

Eh! jälle laul, kus iga küsimine sõnadega:

„Mõista, mõista, mu õete,“

ja iga vastus sõnadega:

„Mina mõistan, miks ei mõista“

algab. Näit.:

„Mõista, mõista, mu õete:

Mis seal tõuseb soost sinine?

Mina mõistan, miks ei mõista:

Kuu tõuseb soost sinine.“

Näisamuti edasi:

„Mis seal tõuseb maast punane? . . .

Päew tõuseb maast punane. . . .

Mis seal mugendab mäella? . . .

Ruffis

Mis sest ruffist nugeemba? *)

Misu

Reese ehk riideeie? . . .

Ernes

Kellel need ilusad õied? . . .

Dal need ilusad õied. . . .

Sellamal kombel läheb laul veel kaua edasi ja kirjeldab: läätset, lina, kuuske, õuna, kaste, paju, leppa, mända, tetre, hunti, karu j. n. e.

23. Sõnakene lõpuks.

Sel kombel oleme terve Eesti rahvaluule lühidalt oma filma eest mööda lastnud minna. Meie nägime, kuidas kõige vanemal, enneajaloolisel ajal, rahvas looduse süles elades omale jumalad lõi ja nende tegusid mythilistes lauludes ja juttudes enesele elawalt ettekujutas. Üks samm edasi poole viib meid epose ehk pooljumalate ajajärku, mis just ajaloolise järgu algusel seisab, kuhu juba wiimsest mitmedgi walguse kiired sisse poewad. Selle enne-

*) parem, wägewani.

muiſtſe aja eſimeſeſt oſaſt on meil üliwähe pãran-
duſt jãrel, miſ on, needgi on enamaſti jutud; teine
oſa aga ilmutab ennaſt ſeda täielife malt terweſ
pikas epoſeſ, nagu ka juttude kogus. Siit edaſi
minneſ ſaadab rahwaluule rahwaſt iſka wahetpida-
mata tema okkalife elutee=rajal: eſimeſteſ hirm-
fateſ sõja=wileſuſteſ, pãraſtiſel piſal piinawal
orjapõlwe puhul — alati kãib luule truult kann-
tajatega üheſ. Rohke on ſee mãleſtuſte hulk, miſ
meil temalt ſelle mitmeſaja aãſtaſe elu jãrel alal
on, rohke on aga ka ſelle kogu, miſ juba uuema
aja jaoks kaduma on lãinud, ſeſt et teda keegi üleſ
ei kirjutanud. Seda enam tãnu peab igameeſ
nendele awaldama, keſ ſellekſ tööd on teinud, et
kõike meie eſivanemate waimuwarra ka tulewatele
põlwelele jããdawalt alal hoida.

D. Sanderi

Õesti kirjanduse ajalugu.

II. jagu:

Kunstluule.

(Õesti kunstikirjanduse algusest kuni Hornungini).

Jurjewis (Tartus), 1901.

R. Eödt'i trükk ja kirjastus.

Дозволено Цензурою. — Юрьевъ, 15 Октября 1901 г.

Gesfõna.

Selle raamatuga lõpeb L. Sanderi kirjutatud „Gesiti kirjanduse ajalugu“. Niisama arusaadavalt ja lühidalt, nagu I. jagu, on ka see kokku seatud, mida lugeja ise saab märkama. Raamatu lõpul on tähtsamad aja-armud meie kirjanduse loost pandud, mis õppimise juures meelešpidamist palju saab fergendama.

Ka sellest raamatust olen ma meelega kõik omad armamised ja tähendused kirjanduse üle wälja jät nud, sest et ma kalliks peetud, õndsja sõbra tööd mitte mingis asjas muuta ei tahtnud. Nõnda oleks see raamat tema oma sulest ka ilmunud.

Kui ka õndsja Sanderi töös puudusi on, siisgi saab lugeja wist tema tööga rahul olema, iseäranis aga need, kellel Gesiti kirjanduse õpetamisega, kui ka wähesel mõõdul, tegemist on.

Siin pean oma kohuseks, A. Jürgensteini ja L. Sanderi wenda J. Sanderit tänada, kes awi- tanud on, et see töö trükitis on wõinud ilmuda.

Gesiti Aleksandri-koolis,
30. aug. 1900.

Raamatu trükkitoimetaja.

ennemalt katoliiku preestril seda waja ei olnud. Tema wõis ju Cadina keeli kirikus paluda. Alles ühes Lutheruse usuga, kus rahwakeele tundmine tungiwaks tarwituseks läks, ilmunud ka mehed, kes oma soojast armastawast südamest aetud, priitahtlikult rohkemgi töötasid, kui just hädapärast waja oli.

Töötajad
wõõrad.

c) Umbes käesolewa aastasajani töötasid Gesti kirjapõllul ainult wõõramaa mehed, Sakslased. Gesti poegi filmame sellel mäljal alles 19. aastajal. Rõigel eesminewal ajal aga oli see ainult wõõraсте hoolets jäetud. „Arulbane, üffit nähtus ilma ajalooš, kus wõõrad rahwakeelt hariwad, sellefama rahwa maal, päälegi ilma kõige wähema kaastegewufeta rahwa oma poolt,“ ütleb Prantsuse historikus De Bray. Asi on jällegi väga kerge seletada. Rust pidi „rahwa oma“ liige kirjapõllule töötama pääfema, kui ta orjapõlme küttes kinni seisis? Imestama peame aga, et siisgi, juba enne orjuse täielist kaotamist, üffitud Gesti kannust wõsunud wõitlejad Gesti waimuwäljale ilmusid.

Arajaga-
mine.

Gesti kirjanduse ajalugu wõime kõige loomulikumalt kolme perioodesse ära jagada:

I. periode: katoliiku aeg, kõige wanemast ajast kuni usupuhastamiseni (x—1517), kus pea-aegu niihästi kui mitte midagi Gesti kirjanduse hääks ei töötatud.

II. periode: ettemalmistuse aeg (wana, ehk kui I. periodet wanaks ajaks nimetame, siis kesk-aeg), usupuhastamisest kuni XIX. aastasaja esimese weerandini (umbes 1517—1840 aastani). Seda wõime weel vähematesse järeledesse jagada, nimelt:

1. ajajärf: usupuhastamise ja wõitlemise aeg: 1517—1632.

2. ajajärf: Stahli aeg, 1632—1695.

3. ajajärf: Hornung—Helle aeg, 1695—1813.

4. ajajärf: Masingi aeg, 1813—1840.

III. periode: uus aeg, 1840—x. Ka sellegi aja, ehk küll lühikesel, jaotame ajajärgtudesse:

1. ajajärg: Eesti kirjanduse kolumise = aja algus, Kreuzwald — Jannsen — Roidula periode, 1840—1869.

2. ajajärg: Eesti kirjanduse kolumise = aeg, 1869—1890.

3. ajajärg: epigonide aeg, 1890—x.

Õhmine periode.

Wana- ehk Katoliku aeg.

x—1517.

Rõige wanemast ajast kuni usupuhastamiseni.

§ 2. Katoliku aeg.

Nagu paas udu, kust päikese, kuu ega tähtede läik läbi ei paista, ega selget walgust silma ei lasse tulla, nagu piltane pimedus, mis kõik kohad eest kinni katab, nii et midagi ei näe, nõnda on ka meie Eesti rahwa muištne aeg, Eesti rahwa muištene elu ja olu.

M. J. Eisen.

1. Selle periode üleüldine tundemärk on: pea kõigi kirjandliku tegemise ja täieline kirjaliste mälẽ- tunde puudus. üleüldine tundemärk.

2. Kas Eestlastel wanal ajal, enne Sakslaste tulekut, kirja oli mõi mitte, selle üle ei mõi mitte findlat otsust teha. Mõned arwawad, et nad küll lugeda ojanud, koguni mõõraid keelefidgi, ja et Muide aja Eesti kiri.

Theodorichi
kiri.

nad siis muidugi ka kirjutuse-kunsti tundsiwad. Seda armamist põhjendatakse Italia ajaloo-kirjutaja Cassiodoruse sõnumi pääle, kes oma Gothlaste historias (Cassiod. Var. V. 2) teatab, et Jda-Gothi kuningas Theodorich Suur (wal. 493—526 p. Kr.; tema ajal elas ka Cassiodorus) Gesti saadikutele, kes merewaigu kingitustega tema juurde tulimad, kirja ligi andnud. Selle lõpul ütleb Theodorich: „Weel oleme teie saadikutele mõned käsud suusõnalikult andnud“, millest armata võib, et meie elivanemate seast mõned Gothi ja Ladina keelt oskasiwad*). — Teised jälle, nende seas näit. tuttam lektor Jürgenfon, armawad, et wanad Gestlased kirja ei tundnud, et nad ainult keppide pääle märkidega (nõndanimetatud „ruune-kiri“) mõnda üles tähendasimad. Wiimne armamine näitab tõelisem olewat, ehk küll midagi mitte kindlussega öelda ei või, kumbal pool õigus seisab. Peame weel äraootama, kuni ehk tulewikus tublimad wana-aja uurijad õnneliseltsel sellele küsimusele kindla kostuse leiawad.

Saksa kiri.

3. Kiri toodi Gesti maale wist alles Sakslaste läbi. Et jumalateenistus Katoliku ajal Ladina keeles peeti, ja et teistel kellegil, nagu ju tähendatud, põlatud Gesti keelt waja ei läinud, siis jäi meie keel wist kuni 1500 aasta ümber täiesti mõõrast mõjust wabaks. „Katoliku usu walitsus ei pea ju, nagu teada, rahwa haridust mitte ainult asjataks, tühiaks, waid koguni kardetawaks, usule ja kirikliku-elule kardetawaks asjaks,“ otjustab, wist küll natukene liig karedalt, Ahlquist. Palju tõefarwalisem näitab seletus olewat, mida Reiman oma Piibli-tõlkimise loos sellest asjast annab, kust näeme, et kiriku-ülematel küll hää tahmine oli, rahwale õpetust ning waimuwalgustust

*) Theodorich'i kiri on terwelt ümber pandud G. R. Jakobsoni raamatus „Kolm isamaa kõnet“.

jagada, et see aga, — ehk küll natuke arusaamata põhjustel — paljaks tahtmiseks jäi. Wististi tatis-
tas siin kõige enam see Rooma kiriku põhjusseadus:
pühakiri jäägu rahwafeelde tõlkimata ja jumala-
teenistust toimetatagu Ladina keeles.

4. Kõigest pikast Katoliku ajast ei ole meile mingisugust kirjanduslist wara järele jäänud. Minult
Ladina kirjutustähed, millega me weel nüüdgi kirju-
tame, oleme sellest ajast pärandanud. — Esimene
kirjanik, kelle julest meil wähemalt paar Gesti keele
sõnagi alale on jäänud, on tuttav Viimimaa kroo-
nika-kirjutaja Väti Hindrik. Tema ise oli piis-
kopp Albert I. (1200—1229) ajal preester, keda
esiohtja Ätlasti ristima oli saadetud. Sellest ka tema
nimi „Väti“ Hindrik. Pärast poole käis ta, seda-
mööda kuus riütliid Gestlaste maale edasi tungisid, ja
neid wiimseid ristimas. Sündimise poolest oli ta
Sakslane (või ehk ka Viimlane). Tema kroonikast
leiame järgmised Gesti keeli sõnad: „L a u l a,
l a u l a, p a p p i!“ hüüawad Gestlased Saksa preest-
rit piimates; „m a g a m a g a m a s!“ hõikab
Viim wane pilgates kindlusest ümberpiirajatele.
Siis tulewad weel ette: „m a l e w a“ (sõjawägi),
„m a j a“ (wanemate nõuupidamise paik), „w a i p a“
(waip = waib), „n a g a t a e“ (nahkrahja „nahad“),
„k i l e k u n d a“ (kihelfond, wist küll wõõriti üles-
kirjutatud, peaks olema „kihlatunda“); inimeste
nimed: Vembitu (ka Vembito, Vambito, Vambit,
Vembitus), Meme, Wotele, Manimalde, Wydamas
(„Widamees“), Unipewe (Vembitu wend), Labelinus
ja Kyriawanus (wiimased kats wõõriti, Ladina lõp-
pudega), — kõik Gesti wanemad; palju kohtade
nimed: Owele, Beole, Warhole, Raigale, Kuldale,
Haniale, Somelinde j. p. m. (kus igal pool effi-
wiisil lõpp „la“ — le'ks on muudetud). —

5. Pääle selle, „kuidas wahest arvata tohib,
lastis Modena piiskopp Wilhelm (keda

Katoliku aja
mällestuseb.

Väti Hindrik.
1220 a.

Modena
Wilhelm
1225.

Joh. Kievel
1517.

paapst 1225 Viimi maad katsuma oli saanud) Väti Hindriku läbi Katoliku 12 usupäätuksi, mõned palmed ja ewangeliumid ja epistlid Väti ja Gesti keelde ümberpanna." (Reiman)*). Nagu pärastpoolsetest piiskoppide kontsiliumide otsustest näha, nõueti preestrite käest, et nad rahwale „Meie Isa“ ja „Tere, Maria“ palwe, usutunnistuse ja kümme käsku rahwa oma keeles pidamad kätte õpetama. Et selle nõudmise täitmist preestritele kergitada, andis Saare-Väänemaa piiskop Johannes IV. Kievel 1517 terve Rooma Katoliku katekismuse raamatu Gesti keeles välja, mis wist kufagil Saksa maal trükitud sai, sest Viimimaal weel trükitodasid ei olnud**). Kuid kahjuks ei ole sestgi wähesest Katoliku aja kirjandusest meile märgikestgi järele jäänud.

Mälestuste
vunduse
põhjused.

6. Mii näeme siis, et Katoliku aeg meie kirjanduse-ajaloos ilma kõige vähema wiljata on mööda läinud. Süüd sellest kannawad: kestaja üleüldine waimu pimedus; sagedad sõjad ning rohked riid sisemises elus, mis alalõpmata maad laastasiwad; lõppeks ja kõige enam aga preestrite tuimus ja laiskus. Sest just nende kohus oleks olnud, hariduse kiinult Väänemere rannal põlema panna, nende käes oleks see ka wõimalik olnud, nagu seda pärast Ewangeliumi-Lutheruse õpetajad näitasiwad.

*) Pikeniat seletust Väti Hindriku elust ja tööst leiab lugeja Eisieni raamatust: „Tähtsad mehed VI.“ Tartus, 1884.

**) Esimene trükitoda Väänemere maades asutati Riias 1558 (teiste sõnumite järele alles 1580). Järgmine tekkis Tartus 1632—1656 ja pärast waheaga jälle 1690—1699. Tallinna esimene trükitoda seati 1693 sisse. 1802 tuli teine juurde. 1766—1789 oli Wilde trükitoda Põltsamaal. 1789 saadik leiaime jälle Tartus pika waheaja järele trükitoja. Sestsaadik tekkis neid ju õige rohkesti.

Teine perioode.

Kest- ehk ettemalmistuse aeg.

1517—1840.

Ufupuhastamisest kuni XIX. aastaja esimese
weerandini.

§ 3. II. perioode.

II. perioode on ettemalmistuse aeg. Siin ei ole
weel õiget Eesti kirjandust — kirjandust, mis Eesti-
laste läbi, Eesti waimus ja loomus oleks sünnita-
tud. Tegelased on kõik mõõra rahwa liikmed (maha
arwatud paar nähtust hiljemal ajal). Nende püüd
käib üleüldse selle päale, niisuguseid kirjatöid luua,
mis neil enestel, kui ka pärastpoole rahwal, just
praktikalikus elus tarwis läks. Kaugemale, ilukir-
janduse liiki, nende püüd weel ei ulata. Gramma-
tika uurimine rändab suuremalt osalt waleteesid
mööda, ning jõuab lõppeks siiski õigele sihile wälja,
nimelt just kest-aja lõpul. Seega on siis üleüldse
selle aja tegemus just ettemalmistuseks, tee tasan-
dajaks järgmisele uuele ajale, kus alles Eesti kir-
jandus sõna täielises mõttes elule ärkab.

üleüldine
laab.

II. periode esimene ajajärk.

Usupuhastamise ja wõitlemise aeg.

1517—1630.

§ 4. Usupuhastamisest Stahlini.

1517—1630.

Vasta Lutherin uskonopin juuruttua maahan, alettiin kirjojakin kansan kielellä ruvettaa tuumittelemaan, ja niin käypi tässäkin kansassa se seikka toteen, että Europan nuorempain kirjallisuutten on synnystänsä ja alustansa kiitettävä tämän jalon uskon-sankarin opinpuhdistusta ja sen vaikuttamaa ajatuksen vapautta.

Aug. Ahlquist.

UleAlbine
cesthäbenus.

1. Kuna meie esimesel perioodel, Katoliiku ajal, pea midagi ei filmanud, mis meile kirjanduse elust märki oleks andnud, siis leiame sellel ajajärgul juba nõrku kirjanduse idusid, mis aga külmade sõjatuulte puhumisel peagi jälle närtsiisivad, siisgi aga järeltulejatele külmaajatele, kelle käes töö pidi õnnestama, teed näitajavad.

Ordu wiimne
sisseaeg.

2. Magu tuleleek veel enne kustumist torra kõrgele loidab, et siis jäädawalt kaduda, nõnda ilmus ka Viimi ordu kuulsa ordunestri W a l t h e r v o n P l e t t e n b e r g i all (1494—1535) veel kord kõiges oma hiilguses ja wägewuses. Aga just tema ajal sündis see muudatus, mis ordu tõsine lõpetaja, aga ka ühtlasi Cesti kirjanduse päris põhjendaja oli: usupuhastamine. Umbes aastatel 1521—1525 oli Viimi orduriik E w a n g e l i u m i - U t h e r u s e u s u l i s e k s saanud. Ja ühes selle politika-elu tõusuga, ühes uue waimustusega, mida usupuhastamine

Ew.-Uth-
ruse usk.

maasse kandis, tertsis ka üleüldine sifemine elu. Ewangeliumi=Lutheruse õpetajad püüdsiwad kõige hoolega rahwakeelt ära õppida, et siis armsas emakeeles jänunewatele hingedeles elusõna seletada. Ja see on neil oma waimustuses ka korda läinud. Sest juba järgmise aastasaja algusel oli nende õpetus nii sügawassee rahwa südamesse juurdunud, et teda sääl suure Katoliku reaktioni (wastupaneku) lained, mis sellel ajal üle terve Europa käiswad, mitte lämmatada ei suutnud. Kõikidest tagatiusamistest hoolimata jäi Gesticlane oma usule truuks. Selsamal ilusal uue aja hommitul oligi, kus ka juba Gesti raamatute wäljaandmise pääle mõeldi.

Tartu Gesti Jaani koguduse õpetaja Franz Fr. v. Witten. 1553. von Witten oli see mees, kes Lutheruse wäikesee katekismuse Gesti keelde (mististi Tartu murdesse) ümber pani. Et trükkijaid terwel Väänemere maadel weel ei olnud, siis ilmus raamat Johann Schnilli toimetusel ja kaaskirjal 1553 Lübeckis. Saksa ordu ordumeister Heinrich v. Galen oli lahkesti kõik kulud oma pääle wõtnud. Kuid meie kirjanduse=loole suuremaks kahjuks, on see raamat järeltulewatel rahututel aegadel jäljeta otsa saanud. Ei wõi seepärast tema hääde ehk pahade külgede üle midagi ütelda.

3. Witteni töö ei olnud muidugi mitte ainus. Jumalateenistuse juures tarwitati käsikirjalisi ewangeliumide ja epistlite tõlkeid, palweid, jutlusi j. m. Wanemad õpetajad, paremad rahwakeele tundjad, muretsesiwad sarnaseid tõlkeid. Mooremad, nõrgemad kirjutasiwad neid enestele ära. Töö ei olnud muidugi mitte kerge. Sest ühe sõnaga: kõik abinõuud rahwa keele õppimiseks puudusiwad. Ja kui tüdimata töölised waimupõllul wiimaks suure waewaga, kuulmise järele, rahwa suust tarmilise sõnawaranduse oliwad kogunud, siis wõtsiwad nad Saksa tähestiku ning grammatika ja hakkasiwad Gesti Käsikirjaline kirjandus. Grammatika.

keelt kirjutama, otse nagu oleks see Saksa keel, ja nagu laseks ta ennaft jelle keele seaduste järele painutada. Mis Eesti keeles sellesse mõrassse mundrisse ei mahtunud, sai lihtsalt ära visatud, mis temal aga puudus, juurde lisatud. *) Hakatuses mõis ju küll see uus „Saksa-Eestikeel“ paljude alg-kirjanikkude sules väga mitmesuguselt minna. Ometi aegamööda, ühenduse ja läbikäimise mõjul õpetajate vahel, ühines ka uus tekkim Eesti kiriku-keel, ja jõudis umbes 17. aastasaja algusel sellele kindlale kujule, nagu me teda esimestes Eesti kirjan-duse mälestustes leiame.

Orduriigi
otš.

4. Et sellest kirjandusest mitte rohkem trükkis ilmunud ei ole, et temast üliwähe käsitirjugi järele on jäänud, on historia käigu süü. Pääle usupuhas-tamise hakkas orduriik kõikumama. Veel paar aasta-kümnet kiratšes kõdunenud riik, kuni ta 1561 kan-gete sõjatorvide puhumisel ühehoobiga waremeteks kofku langes. Waene Eesti maa sai nii tükeldataud, kui seda veel wähe mõtelda võib: Tallinna maa wõtsiwad Rootslased, Saare maa Daanlased, Põhja-Eiwiimaa pärisiwad Poolakad, kuna mõned kohad jääl wahel veel Wenelaste omaks jäiwad. Ja need hirmsad sõjad! „Pea kõik see aeg oli üks suur, lõpmata lahing!“ **) Ei ole sellepärast imeks panna, et meil sellest ajast ainult üks mälestus on alali jäänud: Tallinna jutluste käsitiri.

Tallinna jut-
luste käsitiri.

5. Selle käsitirja leidis Dr. Schiemanh hiljuti Tallinna linna-archiwis üles. Ta on 400¹/₄ (quart)

*) Näitused selleks eespool Stahli juures.

**) Paljad aasta-armud näitawad juba, mis aeg sel ajal Gestimaal oli. 1558—1561 suur sõda Wene tsaari Joann IV. ja Eiwi ordu wahel; 1561—1582 sõda Wenelaste wahel ühelt poolt, ja Rootslaste ning Poolakate wahel teiselt poolt; 1600—1609 sõda Rootslaste ja Poolakate wahel; 1625—1630 jälle Rootsi-Poola sõda, mis sellega lõppes, et terve Eesti maa wiimaks Rootsi kuninga kätte langes.

lehetülge paks ja sisaldab 39 jutlust pühakirja sal-
mide ja kirikulaulude üle, mis — wiist üle püha —
18. dezbembriſt 1600 kuni 19. ſeptem-
brini 1606 Tallinna Püha Waimu kirikus on
peetud. Jutluſte kirjutaja on — nagu kõigeſt ſel-
gub, ehk küll käſikirjades mingit nime ei ſeiſa —
Georg Müller, õpetaja ſellesama Püha Waimu
kiriku pääl 1. aprillilſt 1601 (enne ſeda oli ta ühe
aasta ümber aſemik-õpetajaks) kuni 1608, kus ta
ſuwel ſuri. Seesama Müller olla ka ühe waimulik
raamatu Geſtimaa konſiſtoriumile trükkimiseks ette
pannud, kuid mis ſeſt tööſt ſaanud, ei ole teada.

Georg Müller.
ler. 1600.

Need jutluſed nüüd on Geſti kirjanduse kõige
wanem alali jäänud mäleſtus. Nendest ſelgub, et
Geſti kirikuſeel juba ammugi enne Staſli niisugu-
ſes olekus ſeiſis, nagu me ſeda wiimſe kirjadeſt
leiame. Mülleri ſõnade tagawara on väga rikas.
Selle waſta aga ei ole tema grammatika ja õigeſt-
kirjutus mitte kriitika wäärtgi. Palju wana-aegſeid
ſõnakujusi (archaiſmus'i leiame ſiit: näitufeſs on
eitamiſe ſõna (negation) weel täielikult olemas (nagu
praegugi Soome keeles): „en, et, ei, emme, ette,
eiwat.“ Komitatiwi kaſuſe aſemel leiame ikka „kaas“;
näit.: „ſana kaas“ = ſõnaga, „ſumala kaas“ = ſu-
malaga j. n. e. Ka väga palju Tartu keeli ſõnu
oli ſel ajal Tallinna õpetajal tuttawad, mida ta
oma jutluſtes tarwitaſ: „weliet,“ „ſeſſare,“ „pai-
mendama,“ „naſama“ j. p. t. — Ka ſelle-aegſe rahwa
haridufeſeiſu kohta wõime ſiit mõndagi teatufſt
leida. Mii näeme, et kogudufel oma kool oli, ſeſt
mitu korda on „Schole-Boiſteſt“ kõne. Ka oſtas
kogudus kirikus laulda, ehk küll weel halwaſti. Mii
noomib korra õpetaja rahwaſt, et nad „üpris Peſi-
teſte nind hulluſt“ laulda. Ta ütleb:

Wanad
ſõnakujub.

Näitufes

„Ah Onnis H. Balzar ja H. Johan (Mülleri
eelläijad õpetaja ametis) teydt Nummalat Sam-
bat ſagkedasti nind mondkorda omat nudhtel-

nuth, Teile kaas ned Cannad teddy See siže pannud nind opnuth kuy tehe nende Schole Pohside haele nind Sana perrast piddate laulma. Ech kuy sagledasti olle mina (!) iže teidt hāe nind k u r j a k a h s (komitat) opnuth, kuy tehe ned Vaulud piddate eifešty opma laulma, mea on se amitanuth? eb toesti mitte-
kit eales, rummalat ollete tehe, rummala nind wōhyra Kachwa nairu iaete tehe kashs."

Miisamuti leiame nendest jutlustest, et sel ajal koguduste kās ju kirikulaulud ja katekismus oliwad, mis kōif „meddy kirko Namato siddes seisab," nagu Müller ütleb, ja mille toimetamist umbes 1560 aasta kohta arvatakse. — Nii ei jää siis Stahlike mitte see auu, et ta kirikuteele looja oleks. — Tallinna käsikirja uurimise ja tuttavaks tegemise auu jääb õp. Malm'i ja iseäranis aga õp. Reiman'ile, kes tema üle Õpetatud Cesti Seltši töödes kirjutas.

Liivimaa
tegevus.

6. Kuna sel wiisil Cesti maal waimuliku eluga ühes kirjandus kosuma hakkas, mässas Poola all seiswal Liivimaal Katoliku usu wõitlus Lutheruse usu wasta. Lutheruse õpetajad ei wõinud siin midagi Cesti kirjanduse hääks teha. Seda enam püüdsiwad Jesuitid sessel põllul tegewad olla. Kāhe Jesuiti kirjaniku nime leiame oma ajalooš: Weltherus ja Buccius.

Jesuitid.

Weltherus.
1591.

Johannes Ambrosius Weltherus, kes Eisenachist pärit ja Liivimaale missiõnäriks oli tulnud († 1610), andis 1591 mõned Cestikeelsed raamatukesed (libelli) preestrite tarwis wälja.

Buccius.
1555—1643.

Wilhelm Buccius, sündinud Liivimaal 1555, astus 1601 Jesuiti ordušse, † Wilnas 1643*).

*) Weltheruse ja Bucciusel eluloost leiab lugeja pikemat seletust Santo sulest: Verhandl. der Gelehrten Estn. Ges. II. Band. Siin oleks see asjata olnud, sest et nad pea tähtsuseti meie kirj. loos on.

Tema töö ilmus Saksamaal Braunsberis 1622, nimega: „Institutiones Esthonicae, ridel. Catechismus; ceremoniae ecclesiasticae; quaestiones de omnibus festis anni, hymni et cautiones sacrae; piaae ad Deum et Sanctos precatōnes“ („Gestikeelne käsiraamat, mille sees on: katekismus; Jumalateenistuse kombed; küsimused kõige aasta pühade üle; hymned ja waimulitüd laulud; wagad palwed Jumalale ja pühadele“). — Mõlemate tööd on aga jäljeta kaduma läinud, Welt-heruse raamatust ei ole nimegi teada. — Et Rooma kiriku seaduse järele jumalateenistust Kadina keeli peab peetama, siis olivad nimetatud Jesuitide raamatud paapsti silmas keeldud abinduu, rahwast Katoliku usu sülle tagasi tuua, mispärast nad ka ära neeti.

7. Nii leiame siis, et selle esimese ajajärgu lõpul juba tõsine Eesti kirjanduse algus tehtud oli, ehk küll alles käsikirjas ainult. Järgmise periode hooletis jäi, seda trikki toimetada. Sõprusõna.

II. periode

Teine ajajärk.

Stahli aeg.

1632—1695.

§ 5. Teine ajajärk.

Post nubila Phoebus.

Kadina wanaõna.

1. Sellel ajal ärkab tõsine elu Eesti kirja- põllul. Trükitud kirjatööd ilmuvad. Kuud kõikide nende sifu on waimulik. Üleüldse rühis kõik liikumine ühe eesmärgi: pühakirja tõlke kättesaamise Üleüldine loob.

poole, ilma jellel ajajärgul veel nii kaugele jõudmata. Üksnes osalt, nimelt Tartu keelse Uue Testamendiga, saavad esialgult piüüded sihi ligidale. Keele ja grammatika harimine on koguni lapsekingades: Eesti keele põhjusseadusi ei aima keegi, vaid kõik kirjutavad, Saksa-Radina grammatikat põhjaks pannes.

Gustav
Abdolph.
1630.

2. See kirjanduse algus langeb ühe tähtsa politika sündmussega ühte, ja ongi dieti viimse järeldus. Wahwa Rootsi kuningas Gustav Abdolph oli esiteks Wenelased, siis Poolakad ära wõitnud. Stoltzowi rahu 1617 jäi Tallinnamaa endist wiisi jälle Rootsi päriseks, Altmarki rahu 1629 pidi ka Poolakas Viivimaa ära andma. Nii ühines kõik Eesti-maa 1630 aastal Rootsi krooni all. Üürikeseks ajaks asus kallis rahupõlm maale. Isalik Gustav Abdolph muretseis kõige hoolega oma uute alamate eest. Nii asutas ta 1630 Tartusse ja Tallinnasse gymnasiumid, ja veel Saksamaal (30. aastase sõja ajal) Nürnbergis sõjaleeris kirjutas ta 18. augustil 1632 käsikirjale alla, milles Tartu ülikooli awamine määrati. Misjугused auusad piüüded kallil kuningal olivad, selgub sellest, et nimetatud käsikirjas öeldakse, et asutatavas ülikoolis niihästi ülemat sugu (nobiles), kui ka linna-rahwa ja talupoegade (plebeji) noorsugu Saksa, Prantsuse, Läti, Eesti ja Ingrida (wist Wene) keelt peab õppima. Kuid, nagu teada, on Rootsi kuninga soow pea paljaks soowiks jäänud. . . .

Tartu üli-
kool 18. aug.
1632.

Tartu ja
Tallinna keel.

3. Kõige selle uue elu ärkamisega ühtlasi astu-
wad esimesed Eesti kirjanikud, Stahl ja Rosinius, kellest meil töõsid alali on, ette. Ühes nendega jagu-
neb Eesti kirjandus kaheks haruks: Tallinna ja Tartu tüwiks. Keeles oli küll mõlemate mur-
rete wahel juba ammu olemas, kuid märkja wähem, kui nüüd. See selgub niihästi nimetatud Mülleri käsikirjast, kui ka Stahl ja Rosiniuse raamatutest.

Nendest näeme, et Tartukeele sõnad Tallinna mees-
tel niisama tuttavad on, kui Tallinna sõnad Tart-
lastelgi. Nüüd aga ei mõista Põhja-Eestimaa
elanik nii mitutgi Võrulase mõtet, mida ta oma
murdel välja ütleb.

4. Alguses kippus nõrgem Tartu murre mõim-
sama wenna üle koguni ülekätt võtma. Alles
III. ajajärgul tõusis Tallinna keelele Piibli ümber-
panekust nii vägev abiline, et ta sest saadik koguni
teise wenna tagasi tõrjus. See lahutus on palju
kahju toonud ja asjata töö-jõudu takistanud. Esi-
mestel kirjanikkudel oleks — parema keeletundmise
juures — kerge olnud, mõlemaid murdeid kirjapõllul
koftu sulatada, kuna see nüüd otse võimata on.
Ünneks on uuemal ajal Tartu murre kirjapõllult nii-
hästi kui kadunud. Sest need paar waimulikku
raamatut, mis temas ilmusiwad ja ilmuvad, ei ole
nimetamise väärtgi.

Kenne kas-
wamine.

Meie jagame sellepärast esiotsa käesolewa
perioodi kirjanduse kaheks osaks, ja waatleme igaüht
iseäranis.

A. Tallinna keele kirjandus.

§ 6. Heinrich Stahl.

1600—1657.

Anno 1602:

In Dießland war ein groß geschrei
Der Kriegt, hunger und scheolich pest,
Den Leuten gar gefehr gewesi.
Für Hunger ein den andern fraß.
Die taten hund ihr militpret was.
Auch groß verherung leut und laut
Geschehen ist durch Gottes hant.
So thut er der Sünden wehren,
Wen man sich nit bald wil bekeren.
Ohn unterlaß darumb thut heut

Von Herzen buß, o lieben Leut,
Gedenket oft an die Geschichte
Und haltet solches für kein Geticht!

Tallinna Mihkli kirikus, marmoritahvel.

Anno 1603:

War in Plessland groß Ach und Wehe,
Wer an der Peste nicht gestorben,
Und durch Hunger nicht verstorben,
Auch im Kriege nicht erschlagen,
Der mag! von Großem Wunder Sagen.

Jobst Dunkel,
Tallinna Nigula kirikuraamatus *).

Stahli täht-
sus.

1. Niisugune oli Gestiinaa seisukord, kui lõppeks isaliku Rootsi valitsuse all rahupõlvi üürisefeks maale asus ja uus eluõht, mis üle Gesti rajade puhus, ka Gesti kirjanduse idusid kasvamisele äratas. Seda enam peame sellepärast meesteale auu andma, kes seefugusel ajal kõrgemaid sihtisid silmas pidasivad.

„Stahl on Gesti kirjanduse isa ja Gesti piibli tõlke põhjendaja“ ning Gesti grammatika uurimise alustaja. Tema oli esimene, kes suuremal hoolet Gesti kirjaõlbu harima hakkas, kes raamatuid ka trükkis pani, et teistele mahti anda, Gesti keelt ära õppida. Tema kirjatööde läbi sai siamaale kujukenenud Gesti kirja: wõi „kirikuheel“ omale kindla, jäädawa näo. Vühidelt: Stahl on esimene Gesti kirjanik, kes, armastusest rahwa wastas aetud, raamatuid kirjutab, mis kõige päält hädapärast tarwis on.

*) „Aastal 1602 oli Viimimaal suur sõda ja näljahäda ja hirmus tait, mis inimestele suureks hädahuks oli. Nälja pärast sõiwad inimesed kassisid, koeri, jah üksteistgi. Nii on Jumala käe läbi maale ja inimestele suur nuhtlus tulnud, nii tahtis tema pattudest pöörda, kui mitte pea meelt ei parandada. Sellepärast ilma ajawiitmata kahetssege weel täna oma pattusid, teie armisid rahwas, mõtelge sagedasti selle loo pääle ja ärge pidage seda luuletuseks.“

„Aastal 1603 oli Viimimaal suur ah! ja oh! Kes kattu kätte ei surunud, ja näljast hülka ei saanud, ega sõjas maha ei lööb, sellele Jumal tõesti imet on teinud.“

2. Magister Heinrich Stahl on Tallinnas 1600 aasta ümber sündinud, kus ta isa suure gildi wanem oli. Esimest õpetust sai noor Stahl oma kodulinna koolides. Õpetamisel hoolitses tema kasvatamise eest piiskopp H. Vestring. Kui hiljem aeg ülikooli astumiseks käes oli ja isa jõud poja aitamiseks ei ulatanud, jääl andis — wist Vestringi soovil pääle — Tallinna nõukogu temale kolm aastat otja abiraha, kus Stahl 1620—1623 Saksamaal Rostockis, Greifswaldis, Wittenberis ja „teistes akademiates“ usuteadet õppis. Kui ta 1623 magistri auunimega jälle kodumaale tuli, laskis Tallinna nõukogu teda kõikidest tingimiste täitmisest wabaks, mida ta abiraha saamise juures oli pidanud lubama, nii et ta koge seltsamal aastal Rootsi kuninga kommisjäre Adam Schwapferi poolt Järwa Madise õpetajaks seati (1623, 5. sept.) „üle minu lootuse ja wasta minu tahtmist,“ nagu ta isi ütleb. Pääle selle pidi ta ka naabri kihelkonna Peetri oma hoole alla wõtma, sest et õpetaja ameti kandidatisid liig wähe oli. Peetrisse asusgi ta ka elama. 1627 seadis Rootsi walitsus Gestiamaale praosti-ameti sisse, ja nimetas Stahli esimeseks Järwamaa praostiks. 1629 sai ta ka weel Gestiamaa konsistoriumi liikmeks nimetatud. Peetrisse jäi Stahl kümme aastat. Siin hakkas ta hoolega Gesti keelt õppima, mis aga üli raske oli, sest et kõik abinõud selleks puudusiwad, pääle jumalateenistusel tarwitatawate käsikirjaliste tööde, mis teiste järele ära kirjutati, nagu ju eespool tähendatud. Hoolega „wahtis ta rahwa suu pääle,“ nagu ta isi ütleb. Aga sellegi pärast ei jõudnud ta Gesti keele tundmises laugemale, kui teised õpetajad, tema eelkäijad. Ühtlasi hakkas Stahl kibedasti tööle, et kõige tarwilisemaid raamatuid trüffi ja rahwa kätte muretseda. Nii oli temal umbes 1631 ehk 1632 aastaks käsikirjas walmis tema käsiraamat ja gram-

Stahli
elulugu.¹
1600—1657.

Ülikoolis
1620—23.

Madise õp.
1623—33.

Keele õppi-
mine.

Kurze und
einfältige
Fragen.
1630.

Käsfiraamat
I. j. 1632.

Kadrina õp.
1633—38.

Käsfiraamat:
II. 1637.
III. 1638.
IV. 1638.
Grammatika
1637.

Tallinna
doomi-õp.
1638—41.

Narwa
superintendent
1641—57.

Jutluseraa-
mat: I. 1641.
II. 1649.

matika, wist ka jutluseraamat. 1630 olla tema
sulest ilmunud: „Kurze und einfältige Fra-
gen, die Grundsätze des Christenthums
betreffend“ („Ühikese ja kergeid küsimused risti-
usu põhjusõpetuste üle“), mis aga sootumaks kadu-
nud on. 1632 lastis ta oma „Käsi- ja kodu
raamatu“ I. jao Riias trükkida. Selle ilmumisel
oli mitme tatistusega mõitlemist. Juba enne oli
Stahl oma käsitirju paljudele õpetajatele ja ka
Tallinna konsistoriumile (mõi „Ministeriumile,“
nagu seda siis nimetati) ette pannud. Keelt ja
siju kiideti küll väga hääks, aga raamatu wälja-
andmise juures ei tahtnud keegi toetada. Kadedust
ja pilkamist päälegi tundis ja kuulis Stahl. —
Järgmisel aastal 1633 lahkus Stahl Järvamaalt
ja asus Wirusse Kadrina õpetajaks, kus juures ka
ühitlasi Järwa ja Wiru praosti kohused tema oladele
pandi. Epiotsa oli ta lootnud, oma tööd terwelt
umbes aasta jooksul wälja anda, kuid wastaliste
poolt walmistatud tatistused keelasiwad teda. Alles
kui Rootsi kuninganna Christine trükitulu omalt
poolt kinkis, hakkas Stahl, Kadrinas elades, oma
käsfiraamatu teiji jagusid, kui ka muid töid, wälja
andma. Nii ilmusiwad siis Tallinnas: 1637
käsfiraamatu II. jagu ja Eesti keele gram-
matika, 1638 käsfiraamatu III. ja selsamal
aastal sumel, kuu hiljem, IV. jagu. Veel selsamal
aastal kutsuti Stahl Tallinna doomikiriku pääle,
ning seati veel päälegi Harjuma praostiks, kuna
Järwa ja Wirumaa nagu ennegi tema hoole alla
jäiwad. Kuid ainult kolm aastat töötas Stahl siin.
Juba 1641, kui Narwasse Ingria maa konsistorium
ja superindendi koht asutati, nimetati Stahl selle
Rootsi idapoolsama maakonna waimulikaks ülemaks.
Siin oli töö = põld liig suur, nii et ta muud ei
suutnud, kui 1641 I. jagu ja 1649 II. jagu
oma wist enne walmis kirjutatud jutluseraa-

matust trüffi anda. 17. juunil 1657 suri see esimene tüdimata töötaja Gesti kirjapöõllul.

Stahl +
17. juunil
1657.

3. Rõige tähtsam Stahli töödest on tema 4-jaas jaos ilmunud käsiraamat, mida ta järgmiseks otstarbeks väljaandis: 1. wanematele õpetajatele niisugust raamatut muretseda, „kus kõik koos on, mis jumala-orjusele ja ametiteenistusele tarvis, et neil tüli ei tuleks, palju raamatuid ühes kanda“; 2. noortele õpetajatele, kes ametisse astuvad, Gesti keele õpikirja, 3. mõisawanematele ja pere-isadele, kes kirikuks ei pääse, ehk kes pärast kirikut perega kodujumalateenistust tahavad pidada, jutluseraamatut; 4. Tartu universiteedi ja Tallinna ja Riia gymnasiumi kaswandikkudele, kes õpetajateks tahavad heita, abinõuu, kust nad aegsasti Gesti keelt peavad õppima, „et Jumalale Jssjandale ja Gesti kirikule usatawateks sulasteks saada;“ 5. „kirikutele, kus õpetajad haiged ja surnud, ettelugemise, laulmise ja palveraamatut, et Jumala sõna iganes ei kustuks.“ (Reiman). Selle sihi 2. punkti järele on siis käsiraamat Saksa ja Gesti keeles trükitud, nii et lehekülg ülewalt alla pooleks on jagatud, ühe poole pääl Saksa keeli, teise poole pääl Gesti keeli siisu. I. jao päälkiri on nii: „Hand= vnd Hauß= buches für die Pfarherren, vnd Haußväter Ehstnischen Fürstenthumbz. Erster Theil, darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe in Teutsches vnd Ehstnischen sprache angefertigt. Riga 1632“*): Siis on: Pikem Saksa keelne eeskõne, milles Stahl rahwa hinge- ja waimuelu wiletsat korda kirjeldab, mille paranduseks ta oma raamatu kirjutanud. Siis leiame ühe Ladina keeli laulu Johann Philippus Hirtleri

Käsiraamat
otstarbe.

Päälkiri.

I. jao siisu.

*) „Räsi= ja kodu=raamat Gesti würrstikonna õpetajate ja maja-isade tarwis. Esimene jagu, mille sees on D. Martin Lutheruse wäite katekismus ühes wäitse lisaga Saksa ja Gesti keeles walmistatud. Riias 1632.“

julest, milles Stahli tema tähtsa töö eest kiidetakse. Paari tähenduse päale Gesti keele väljarääkimise üle, algab Lutheruse väikene katekismus päale, **Katekismus.** päälkirja all:

„Nedt wihs pehtüdit meedi põhast „risti oppedussest. Se esimenne pehtüdt onse oppedus sest keskussest ehk nedt kümme Jummalale keskut“
j. n. e.

III. päätüki päälkiri „Se põha Pater“ näitab meile, et siis veel „Meie Jsa“ palwet Katoliku ajast päritud Ladina keele algus sõnaga nimetati („Meie Jsa“ algab Ladina keeles sõnadega: „pater noster, qui es in coelis“).

Wiie päätüki lõpul tuleb Lutheri „ristimise ja laulatuse raamatukene,“ kus iseäraline, wanema aja kumbe ilmub, nõndanimetatud exorcismus või furjast lahti-ütlemine: ristimise sakramendi tallituse algusel öeldakse: „mine erra sinna rojane waim nind anna mahds selle põhalle waimulle,“ ja veel: „Salgkat sinna erra kurratit? Nind keid temma töh? Nind keid temma asjad nind kumbed?“ küsib ristija waderitelt. — Lõppeks leiame veel Lutheri küsimised ja koostmised, patutunnistuse ja (Stahli kofku seatud) armu-kuulutuse sõnad, kiriku-palwe enne ja pärast jutlust ning Aroni õnnistamise-sõnad.

II. jao 11. 4. Käsi- ja koduraamatu II. jagu kannab päälkirja: „Hand- und Hausbuches Under Teil, darinnen das Gesangbuch, zusamt den Collecten und Praefationen. Reval 1637“ j. o. lauluraamat. Tema on niisamuti kahe keele pääl, kui I. jagugi. Sisu: Saksa keelne eeskõne, milles Stahl waimulikkude laulude tähtsusest kõneleb. — Kolm Ladina keeli kiidulaulu Stahlile: Kose õp. Vestringi, Haljala õp. Sartoriuse ja Viigamuse õp. Beside julest. Esimene nimetab Stahli Gesti rahwa Eliaseks, kuna Beside teda Lutherusega võrdleb:

Kiitulaulus.

*„Membra Catechismi quot Teuto Lutherus et hymnos
Indigenas docuit, Teutona terra, tuos :
Membra Catechismi tot, Stahlius Estho, tot hymnos
Et docet indigenas, terra Livona, tuos.
Ore docet, scriptis docet : Hic namque, Estho disertus
Exhibet Esthónico reddito cuncta stylo.
Gratia magnatibi debetor, magne Lutheri
Debetur, Stahli, gratia magna tibi *)*
j. n. e.

Siis tuleb lauluraamat ise, ja lõppeks veel laulu-
mitmed altaripalved, siisedõnnistamise sõnad, wašta- raamat.
laulud j. m., muist nootidega. Laulusid on üle-
üldse 144, millest Stahli omasid 104 on. Teised
luuletajad oliwad :

Kullama õp. mag. Helmold zur Mühlen Mühlen.
(Tallinnas kooli-õpetaja 1614—1624, Kullamaa 1630.
õp. wiist 1636—1641, siis Reilas, † ?) luuletas
13 laulu.

Eudwig Wagener (Simuna õp. 1630 Wagener.
ümber, Türi õp. 1639, † 11 apr. 1667), 7 laulu. † 1667.

Eberhard v. Renteln, magister (sünd. Renteln.
Tallinnas 20. dez. 1595, Tallinna Pühawaimu 1595—1642.
kiriku abiõp. 1624—1632, siis säälsemas Nigula
kiriku abiõp. † 15 jan. 1642), 5 laulu.

Heinrich Bestring (sünd. Tallinnas, Bestring.
Rose õp. 1627 ümber, † 9 apr. 1643), 5 laulu. † 1643.

Reiner Brocman, Tallinna gymnasiumi Brocman.
Greeka keele professor, 2 laulu.

Nikolaus Bagge (sünd. ?, 1627—33 Bagge.
Palamuse ja Maarja-Magdaleena õp., siis Rakweres, † 1657.
† 1657 katku), 2 laulu.

Peter Matthias Fabricius (Holsteinist Fabricius.
pärit, Ambla õp. 1636, † 1644), 1 laul. † 1644.

*) Nagu Luther Saksa maa elanikkudele katekismuse ja
waimulikud laulud kätte õpetanud, nii Stahl Gesti maa elanik-
kudele, kes suu ja sulega õpetawat, nii et Gesti keeles ka
kiituselaulud wõimad kõlada jne.

Lund.
† 1664.

Andreas Lund (Mõngu õp., 1633 Wiru-
Jakobis, † 7. märtsil 1664), 1 laul.

Walbe.
† 1654.

Antonius Walde (Harju-Jaani õp. 1630,
† 1654), 1 laul.

Russ.
1635.

Erich Simon Russ (Karuse õp. 1636—39,
kus ta ametist ära heideti), 1 laul.

Hindelmänn.
† 1661.

Johann Hindelmänn (Järwa-Jaani ja
Maarja-Magdaleena õp. 1631, † 10. nov. 1661),
1 laul.

Sartorius.
† 1640.

Michael Sartorius (Haljala õp. 1627,
† 1640), 1 laul.

Stahl ja tema seltsimehed on aga kahtlemata
oma laulude tõlkimise juures juba enne olemas
olnud kirikulaulu tarvitanud, mida nad aga wähe
on muutnud. See selgub ülemal nimetatud (§ 4, 5)
Mülleri käsikirjast. Tõendusets seisdu siin tuttawa
kirikulaulu „Auu, kiitus olgu igawest“ („Allein Gott
in der Höh' sei Ehr'“) hakatus.

Mülleri
käsikiri.

Müller kirjutab 1603 nõnda:

„Ürpeines Jumalall õllewel olkut Aumo,
Nind taenno taemmas Armo eddest,
Semprrast eth nüith nind eddespeit
Eh enamb meydt likuta moyh ürkut wigla
Ür haemeel Jumalall meist nüith.“

Stahli tõlk.

Stahl aga paneb 1637 nii ümber:

„Ürpeines Jummalal üllewel olkut aumo
Nind tenno tema armo eddes,
Semperrast et nüid nind eddespeite ennam
Meid eplihkotap üchtefit wigga.
Ür heh meel Jummalal meist on
Nüid on suur rahho ilma jellesietmatta
Reidel wainul on nüid ür õp.“

Magu näha, ei ole neil lauludel mingisugust
mõõtu ega riimi; ei ole siin sugugi silbi-armu ega
sõna rõhu pääle waadatud. Wõrreldagu ometi üle-
mal seiswat laulu („Auu, kiitus...“) tema wärji-
mõõduga:

—	—	—	—	—	—	—	a
—	—	—	—	—	—	—	b
—	—	—	—	—	—	—	a
—	—	—	—	—	—	—	b
—	—	—	—	—	—	—	c
—	—	—	—	—	—	—	c
—	—	—	—	—	—	—	d

Jöululaul „Ma tulen taewast ülemelt“ „Ma tulen
(„Bonu Himmel hoch, da komm' ich her“) fölab „Ma tulen
Stahli juures järgmiselt: taewast iil.“

„Sest forgest taiwast tullen minna,
Minna toh teil hehde uhel sannat,
Reist uhel sannast tohn minna ni paljo
Kumbast minna laulda nind ütelda tahan“
j. n. e.

Weel näitus: „Kui Jumalat meil poleks „Kui Juma-
n ü ü b“ Pauluraamat № 426, (Wär' Gott nicht mit lat meil po-
let's nüüd.“
uns diese Zeit):

1. „Kus ep ollex Jummal meije jures selfinnasel ajal,
Sihs pear Israel ütlemä:
Meije olleximnie pidanüt ebalema,
Ke ni püssokenne waine foggo olleme,
Errapölgittut ni monnest Innimeffe lapsest,
Kumbat feid meije wasto pannawat.
2. Meije pehl on ni weehane nende meel,
Kos Jummal neil ollex mellewalda andnut,
Erraneelnut ollexit nemmat meid foggonex,
Meije iho, nind ello kaks,
Meije olleximnie kui needt, kumbat weffi huppotab,
Nind ülle kumbat suhr jöggi jorep,
Nind weggijä nemmat errahuppotap.
3. Jummalal auro nind tenno, ke ep lasdis sündima (!)
Eh nende kurt meid pidä erraneelma,
Kui üx lind sest keelest errapehstab,
On meije hing errapehstnut.
Se köis on katti, nind meije olleme wabbat,
Se Issanda ninimi seisat meije jures, sest
Taiwa nind mah Jummalast!“

5. III. Käsiraamatu jagu ilmus III. jagu.
all: „Hand- und Haufsbuches. . . Dritter Theil,
darinnen die gewöhnlichen Evangelia und Episteln

Sisu. durchs ganze Jahr, zusamt der Historia des bit-
teren Leidens vnd Sterbens vnseren Herrn Jesu
Christi*). Raamat algab jällegi pila eeskõnega,
milles Stahl oma elulugu jutustab ning neile tänu
avaldatakse, kelle abil temal võimalik olnud oma töid
ilmuda lasta. Meed on nimelt Philipp Scheidengh,
Gesti ja Viimi „würstikonna“ kuberner, Tartu öue-
kohtu president, ja Tartu uniüersiteedi kantsler ning
kuninganna Christine eestkostja, Rootsi riigi kantsler,
kuulus minister Axel Ohlenskierna. Scheidengh olla
nimelt priitahtlikult Stahlile abi lubanud muretseda,
olla Rootsi reisinud ja sääl kantslerile ning kuni-
gannale asja ette pannud, kelle kuluga siis ka käsi-
raamat trükiti. — Raamatu päris sisu on, nagu ju
päälkiri tunnistab: aasta pühapäevade ja pühade
ewangeliumid ja epistlid, Kristuse kannatamise lugu
ja, „et ruumi üle jäänud,“ Jesaja raamatu 53 pää-
tükk. — Geistku ka sellestgi jaost paar näitust siin:

Näitus 1.

Joh. 15, 26—27. 16, 1—3: „Aus agtas se
Röhmustaja tulla sahp, kumba minna teile lekti-
tama sahn sest Issast, se Waim sest Tõddest,
ke sest Issast welsalehp, se sahp tunnistama
minnuft. Nind teije sahte kaks tunnistama,
sest teije ollete algemissest münno jures olnut.
Sedda ollen minna teile rehänut, eth teije hend
mitte p a h a n d a t e (!). Nemmat sahwat
teid Banni sisse (!) pannema. Se Aeg
agtas tullep eth, ke teid tappap, sahp lulema**),
temma teep sest Jummalal öhe suhre meeleheh.
Nind sedda sahwat nemmat teile seperrast teg-

*) „Käsi- ja koduraamatu III. jagu, kus sees on kõige
aasta ewangeliumid ja epistlid, ühtlasi meie Issanda Jeesuse
Kristuse kibeda kannatamise ja surma lugu.“

**) „Suulen“ tähendab Soome keeles praegugi veel:
arwan, mõtlen. Nii on siit näha, et Stahl ajal Gesti keel
Soome keelele ligemal seisus kui nüüd.

tema, eth nemmat ep münno Jssa, ep kahs münd t u n d w a t." (!)

Teine näitus. Luuka 6, 36. 37. 38. 41.:

„Seperrast oldet Armolisset, kudt kahs teije taiwane Jssa armolinne on. Erra sundket mitte, sihs ep sahte teije kahs funditut. Erra huckatet mitte, sihs ep sahte teije huckatut. Andket andix, sihs sah p teile andix andtut. Andket, sihs sah p teile andtut. Üx töis, wahotut, pudistut, nind kuhjapeh kahs Möht sah p teije Ruppe sisse andtut sahma. Mea neht sinna agkas ühe Bindo omma Welja Silmas, nind se Baki ommas Silmas ep tunnet sa mitte?“

Kolmas näitus: Tiitus, 3, 4—8:

„Aus agkas hend nöitis Jummal meije önnistegkija arm nind heldus, mitte nend öigkuffe tegkude perrast, kumbat meije tehnut ollime, erranis omma armo perrast, tegkis temma meid önsax, lebbi se pessemisse (!) sest uhest sündimisset nind se uhesttegemisse sest Böhas Waimust, kumba temma weljawallanut on ülle meid (!) rohkest, lebbi Jesum Christum meddi önnistegkija, eth meije temma armo läbbi öigkedat nind perrajat olleme sest igkamestest ellust, se lohtmisse perrast. Se on wissist tössi.“

IV. jagu.

6. Käsiraamatu IV., wiimne jagu kändis nime: „Hand- vnd Haußbuches. . . Bierdter vnd Vexter Theil, darinnen I. 14 Psalmen Davids, II. Etliche Gebete, III. Unterschiedliche Gewissensfragen, IV. Bericht wie mit Schweremüthigen, Angefochtenen, Kranken, Sterbenden, Belsthätern zu handeln, V. Texte zu Hochzeit-, Tauff- vnd Leichpredigten.“*) Selle jis u on wäga mitmekesine.

Siis.

*) „Käsiraamatu IV. ja wiimne jagu, kus sees on: I. 14 Taameti laulu, II. Mõned palwed, III. Mitmesugused

Gesotjas on pikem pühendusfiri uuele kubernerile Benedict Ohfenstiernale. Selle järele tuleb ametlik tunnistus (Censor) noore Tartu ülikooli theologia-fakulteedi poolt, mis neli ja pool lehekülge suur on, ja milles Stahli ja tema tööd väga kiidetakse. Edasi leiame: 14 Taameti laulu, mõned palved: kiriku tules, pihtil, armulaual j. m., Gesti ja Saksa keeli. Siis aga üksi Saksa keeli: praktiline juhatus õpetajatele („pastoraltheologia“, mida nüüd uniwersiteedis õpitakse). Siin manitseb Stahl iseäranis õpetajaid hoolega oma kohuseid täitma ja alati tõest tunnistust andma. See koht näitab Stahli auusat, kõrgeloomulist waimu. — Veel seisawad raamatus juhatused ja kõned õpetajale tema mitmesugustel kokkupuutumise ja läbikäimise kordadel koguduse liikmetega. Lõppeks — ainult Saksa keeli — pulma, ristmise ja matuse tarwis kirjatükid.

Jutuluse-
raamat.

7. Hiljemalt ilmunud jutluseraamat on palju wähem tähtjas. Tema kannab nime: „Laien-Spiegel, darinnen kürzlich gezeiget wird, wie ein einfältiges Christ die Fest- und Sontäglichen Evangelia in reiner Vehr und heiligem Leben ihm zu nütze machen kan.“*) Raamatus on ülepea 46 jutlust, Gesti ja Saksa keeles (lehekülg pooleks jagatud, nagu käsiraamatusgi). Ges on — 8 lehekülge — pühendus kuninganna Christinele („an die Königin und Fräulein“), (24. oktobrist 1641 Tallinnas), kelle kulul jutluseraamat trükiti. Siis tulewad kiidu-

Siis.

usulised küsimused, IV. Juhatus, kuidas rõhututega, kiusatuses olejatega, haigetega, surejatega, kurjategijatega ümberkäia, V. Pühakirja kohad pulma, ristmise ja matuse jutlusteks.“

*) „Lihtrahma peegel“ (Laien-Spiegel — on sõna, mis Gesti keeles puudub, täh. siin kohal: jutluseraamat), milles lühidelt juhatus antakse, kuidas waga kristlane pühapäewade ja pühade ewangeliumisid puhtas õpetuses ja pühas elus kasuga tarwitada võib.“

laulud: Keina õp. Joh. Faustiusse, Kullamaa õp. Heinr. Böhleni ja Tallinnast theologia = studentid Joh. Bestringi poolt. Jutulused, 26 tükki, algavad 1. Kristuse tulemise pühaga ja kestavad kuni Palmipuu pühani. — Siis seisab uus nimeleht: „Winter-Theil,“ talve = jagu, Pühavõtest kuni Melipühini. Selles jaos on pühendusekõne kõige Gestimaa rüütlikeisusele (Tall. 19. nov. 1641). Vadina keeli kiidufalimid nelja Tallinna gymnasiumi professori Riidulaulub. (Vulpius, Polus, Arninck, Grussemarius) ja Stahli enese kahe poja sülest. Timotheus Polus, „poet professor,“ laulab:

„Ille fuit primus, qui sancte scripsit utroque
Esthonio poriter Teutoni coquostylo.

Ein solches Buch als hier Herr Stahl auß leset gehen
Hat noch kein Mensch in dieser Welt gesehen
Auff Estnisch zugericht.“*)

Selles osas on ainult 10 jutlust. Võpul leiame kolmanda, suvejao („Des Layen-Spiegels Sommer-Theil, 1649), pühendatud vanale kuningannale Maria Eleonoralle, Gustav Adolfs lesele, Narvas, 20. mail 1649. See jagu sisaldab ka ainult 10 jutlust, mis kuni VI. pühani p. Kolmainu J. p. ulatavad. Nii on see viimne jagu puudulik. Siiski aga oli ta umbes sada aastat laialt pruugitam.

8. Kolmas Stahli töö on „Anführung zu Grammatika der Estnischen Sprache, auff wohlgemeinten Rath vnd bittliches Ersuchen publiciret von M. Henrico Stahlen. Riga 1637.“**) Selles Gesti keele esimeses grammatikas, ei leia meie aga mitte

*) „Tema oli esimene, kes pühade asjade üle ühte viisi Gesti kui Saksa keeles kirjutas.

Üht nii sugust raamatut, kui siin herra Stahl väljaannab, ei ole veel keegi inimene ilmas näinud Gesti keeles.“

**) „Juhatus Gesti keele õppimiseks, hää nõuu ja palumise pääle väljaandnud M. Heinrich Stahl.“

midagi hääd, waid ta õpetab otse niisugust keelt, nagu meie käsiraamatu proowides nägime.

Stahli tööde
arwustus.

9. „Puudub ka püüdjil jõud, me auustame siiski ta tahtmist,“ nende wana Rooma lauliku sõnadega tähendawad uuemad uurijad Stahli tööd. Stahl ei ole ise mitte jeda keelt „loonud,“ mida ta kirjutab, nii et temale seega mitte nii snurt süüdi ei tule mõista. Waatame mõned iseäralised omadused selles ekwiwiisil niinimetatud „Stahli keeles“ läbi.

Sõnade
tagawara.

10. Sõnade poolest just Stahl waene ei ole. Siiski pruugib ta wahel arusaamata kombel otse Saksa ja isegi Ladina keeli sõnu. Näit.: „kes on doch suremb taiwa ricko seh3“: „eh3“ on Ladina „vel“ga ära tähendatud; „nemmat sahmat teid Banni sisse pannema“=wande alla panema; „gün-nima“ (gönnen) = lubama, sündida lastma; „tro3-sel“=jellegi pärast; „falschit wennad“=wale-wennad; „teie Ged3it“=teie halbid; j. n. e.

Grammatika
tundmine.

Saksa lõpub.

11. Grammatika tundmises on Stahl otsani waleradadel. Nii tarwitab ta Saksa lõppusid, sest et ta wist Gesti omasid ei tundnud: „se Römische Keiser“=Rooma keiser; „apostolische B3cho“; „greekische kele fiddes“=Greeka keele sees; „Galileische mere ehres“ j. n. e. Palju sõnu ja kõnekäänusid on otse Saksa keele loomu järele loodud: „kodd3 otzima“=heimjuchen, nuhtlema, mis sest saadik pruugile on jäänud; „hend kartma“=sich fürchten; „leb3i se us333 öns33 sahma“=durch diesen Glau-ben...; j. n. e. Sugusõna wõi artikli asemel, mida Gesti keeles ei olegi, tarwitatakse „se“ ja „3r“. Täht h on — nagu Saksa keeles — täishäälikute pikenduse märgiks, ehk küll mitte igal pool. Suurte algus-tähtede kirjutamises walitseb kõige suurem segadus: alles jutluseraamatus kirjutatakse korraliselt nime-sõnad suure algustähga. Deklinationi, conjugationi

Täht h.

ja mutationi Stahl ei tunne, iseäranis aga wiimast. Tema tarwitab ikka sõna muutust, näit. gen. kesda (käsü), lauda (laua), mulda (mulla), nachka, uska j. n. e.; praesens: piddap, sündip, kesdaip, löidap, wandup j. n. e. Gitawa kõnewiisi — negatiivi — conjugationi Stahl ka ei tunne, näit.: see arm ep teep kurja, temma ep nouwap kahjo (digesti on ainult: „ep olle“). — Infinitiv (partitiv, osastaw) puudub, selle asemel seisab ikka genitiv (omastaw): „woimusse sahma,“ „höhle pidama,“ „tenna sedda Jssanda.“ Dige genitivi kohal pruugitakse aga ime-
lisi sõnadefogusid, nagu: pimeduse teod = „nedt teg-
kut sest pimedusest,“ kiusatuse ajal = „sel ajal sest
kiusatusest,“ ülema preestri koda = se tubba sest
korgke pappist“ j. n. e. On arwatud (Ahrens), et
Stahl meelega nii wiisi Gesti mõi „undeutsche“
keelt, nagu teda siis nimetati, Saksa keele eeskuju
järele on tahtnud ümber teha. Uuemat ajal aga
on otseusele jõutud, et see selge keeletundmise puu-
dusest, aga mitte kurjast tahtmisest ei tulnud.

Sõnade
muutmine.

12. Wiimaks leiame veel mõnda tähelepäne-
mise väärt keele omadust Stahli kirjades. Nagu
Mülleri käsikirjas, nõnda puudub ka siingi komita-
tivi kaasus: „mehe kahs“ = mehega. Selle wasta
aga on eitamise sõna muutus: en, et, ei j. n. e.
kadunud. Tõendusi Tartu ja Tallinna murrete ligi-
dusest leiame rohkesti: sõnad, nagu mõrsja, mõrru,
paimendama, põsse, sep (pärm), tarra (onn), ke (kes),
lähhemb, aig, towotama, hend j. n. e. pidivad rahwa
suus pruugil olema, kust neid Stahl wõttis. Wõi-
malik oleks siiski ka, et ta sarnaseid sõnu Tartu-
maalt tulnud käsikirjadest leidis. Iseäralik on veel
imperatiivi paljuse lõpp t, näit. laulket = laulge;
ehk olkut = olgu, ainuse kolmas isik. Lõpp t on
Soome keeles veel praegu, kuid wähe pikemal kujul
olemas, näit. „olkaatte“ = olge.

Wanaaegsed
sõnatujud.

Stahl raamatutest on üks eksemplar Tartu
õpetatud Gesti Seltsi raamatukogu alali.

§ 7. **Salemann, Brocmann, Giläus.**

?—1657. 1609—1647. 1610—1686.

Andre mögen Andres treiben,
Meine Wünsche stehn zu Ehestisch*).

R. Brocmann.

Stahli tööde
mõju.

1. Stahli eeskujul äratas ka palju teisi kirja-
põllule tööle. Eesti keel oli korraga haritud selts-
konna silmis tähtsa tüki kõrgemale tõusnud. Hakati
mitmeid raamatuid välja-andma, hakati isegi Eesti
keeles luuletama. Kõige selle esimese Eesti kirjan-
duse liikumise keskkoht oli Tallinna. Siin ei heit-
nud mitte üksi õpetajad, kellel ju hädapärast Eesti
keeli raamatuid vaja läks, kirjanikkudeks, vaid ka
muud õpetlased kirjutasivad Eesti keeli laulusid.
Waimustus oli suur, nagu enamasti alati iga uue
asja juures. Esimesed tähtsamad töötajad olivad
Salemann, Brocmann ja Giläus.

Salemann.
† 1657,
26. juulil.

2. Georg Salemann oli Moskvi ülikoolis
theologiat studeerinud. Tallinna linna konsistoriumi
poolt nimetati ta 1626 Jüri õpetajaks. Kuid juba
1632 asus ta Tallinnasse, kus ta Eesti (Püha
Waimu) koguduse abiõpetajaks, siis 1640 päris õpe-
tajaks sai. Sünnimise poolest oli ta wäljamaalane,
sündinud nimelt Pommerimaal Slage linnakeses
1597; suri katku kätte Tallinnas 26. juulil 1657.

Lauluraa-
matu ümber-
tegemine.

3. Salemanni tähtsam töö on Stahli käsi-
raamatu teise trüki väljaandmine. Piiskopi Jheringi
soowi pääle mõtsivad Salemann, R. Brocmann,
Giläus ja J. Gösken Stahli lauluraamatu ümber
luua. Eesti, nagu ju nägime, olivad Stahli laulud
ilma kõigi salmi seadusteta kokku seatud, nii et neid
pea mõimata laulda oli. Ehk küll, nagu Rosen-

*) Teised tehes teisi asju, minu soow on Eesti kiri.

plänter jutustab, üks köster arwanud, et nad küll rasked laulda olnud, siisgi neist ikka jagu saadud, mõime ometi arvata, et wist üleüldiselt parandust soowiti. Nii ilmus siis 1656 Tallinnas Stahli käsiraamat teise trüki: „Hand-, Haus- und Kirchenbuch für die Pfarrherrn und Hausväter Christlichen Fürstenthums“, mis muidu täitsa muutmata oli jäänud, ainult laulud olivad ümbertehitud. Paneme siia ühe Salemanni laulu üles (tema oli üleüldse 45 laulu tõlkinud).

Käsiraamatu
teine trükk
1656.

„Meil tuleb abi Jumalast“ („Ein feste Burg ist unser Gott“): Rätuseb.

1. Meij' Jummal on üx kindel E i n d (!)
Me pehl se Usk woip troha:
Se aitab teidest Heddast mind,
Mind sahtap seht heh Oka,
See wanna Põrgu-konn (!)
Mi tõis seht Weehast on,
Suhr Weggi, Kawwalus
On tenima Walnistiust,
Ep olle temma sarnast.

„Meil tuleb
abi Juma-
last.“

2. Ep niiddakit on meije Wehs,
Se kaddup pea erra:
Meij' Abbi on se õigke Mees,
Ke meit ep jettap perra;
Ke se on küssit wiist?
Se hühdtar Jeesus Christ,
Se Jssand Zebaoth,
Ep sahp toist Jummalat,
Se Woinuus tenima Kehs on.

3. Mind ollex Jlm tõis Kurratit,
Ke tahrit meit neelda:
Ep kartame doch (!) keddakit,
Seht Jummal neil sahp keelda.
See Jma Runningas
Kui hirmsast nõitap kahs:
Ep teep doch kahhiut,
Et on jo funditut,
Üx Sanna lõhp sen Mahha.

4. Se Sanna idä seisima jehp,
Kui Jummal kallist wandnut:

Meij' Heddas tenmma Abbix lehp,
 Se Waimo meil on andnut,
 Meilt wottap erra nühdt
 Reid' Aumo, Jho, Hühdt,
 Laß minna eddespitt,
 Meil hehr ep tullep niitt,
 Meil jehp doch Jumla Ridus."

Uuenbuseb
 laulubes.

Nagu näha, on nendes lauludes weel täieliselt
 Stahli keel walitjemas. Minult jelles läheb Sale-
 mann lahku, et ta nimesõnad alati suure algus-
 tähega kirjutab, kuna Stahli juures selle kohta
 mingit seadust ei olnud. Tähtjas uuendus on weel
 nendes lauludes riim. Sellest laulab Tallinna
 Rigula õp. Willebrand lauluraamatu ees otsas:

Riidulaul.

„Wie viel die Heidenchaft dem Christenthum muß weichen,
 So viel ein höh'res Lob konnt ihr hierdurch erreichen,
 Ihr Herren, die ihr euch der armen Ehsten-Schaar,
 Die vor in ihrer Sprach an Reimen fruchtlos war,
 Mit eurem Fleiß erbaut und bringt soviel Gefänge
 In richt'ge Art und Form, die sonst bald in der Länge
 Sich allzu weit erstreckt, ist an der Kürze krank,
 Daher sie mancher oft mit Wiederwillen sang.“*)

Palwe-
 raamat.

4. Pääle selle oli Salemann juba enne Stahli
 käsiraamatu täiendamise pääle mõtelnud ning kogu-
 duse liikmete tarwis palveraamatu kokku sead-
 nud, mida ta „käsiraamatu“ neljanda jaona aasta
 enne, 1655, Tallinnas wälja andis, nime all:

Egliche Ge-
 bete 1655.

„Egliche Gebete für die Ehstnische Gemeine in
 Piesland, aus dem alten und neuen Rigischen Bet-
 büchlein, sampt eglichen Reimgebeten Ehstnisch ge-

*) „Nii kaugele kui paganad kristlaste kõrwal taha jääwad,
 Nii palju kõrgema kiituse teenite teie ära,
 Teie isandad, kes teie waešte Gestlaste hulga
 Nende keeles, mis enne riimita oli, oma wirtuse läbi
 Hult laulusid õigel wiisil ja kujuk toote,
 Mis muidu lõpmata pikas ridades olitwad,
 Ehk jälle lühiduse pärast lorkasiwad,
 Nii et neid nii mitmed wastameelt laulsiwad.“

fehet" („Mõned palwed Gesti koguduste tarwis Eiuvimaal, wanast ja uuest Riia palveraamatust ühtlasi mõne laulu=palwega Gestickeele pandud"). Sellest sündis „palveraamat", mis pärast laulu=raamatuga ühes trükiti.

5. Salemani tulest on lõppeks veel üks Gesti keeli laul — pulma õnnesoowitus — olemas olnud, mis Rosenplänteri raamatukogus veel alali oli, pärast aga wist kaduma läinud. Ta kannud Saksa=keelelist päälkirja: „Hochzeitfreude auff des Ehrwürdigen vor Achtbaren und Wohlgelahrten Herrn Petri Koch's, wohlverordneten Predigers der Ehstnischen Gemeinde in Reval, Bräutigam und der Ehr- und Tugendreichen Jungfrauen Elisabeth Salemann Hochzeitlichen Ehrentag 1651." („Pulma=rõõm Tallinna Gesti õp. P. Kochi ja neiu E. Salemanni pulma=auupäewaks").

Salemanni
luuletus.

6. Üks esimestest Salemanni kaastöölistest käsiraamatu uuendamise juures oli Reiner Brocman I., kes aga töö lõppu enam näha ei saanud, sest et ta juba 1649 suri. Tema oli niisamuti wäljamaalane, sündinud Meklenburis Schwani linnakeses 1609. Theologiat käis ta õppimas Hamburis ja Rostocki uniwersiteedis. Gesti maale tulles oli ta esiteks 1634 saadik Tallinna gymnasiumi Greeka keele professor, kus ta, nagu ju eespool wõeldud, Stahli käsiraamatu tarwis 2 kirikulaulu Gesti keelde tõlks. 1639 nimetati ta Radrinasse õpetajaks, kuhu ta oma surmani 29. nowembril 1647 jäi.

Brocmann
† 1647.

7. Brocmann oli üks esimestest Gesti keele eest wõitlejatest. Suure waimustusega kõneleb ta temast oma Saksa keeli luuletustes. Gesti keelesgi olla tema ühe ilmaliku sifuga luuletuse, õnnesoowi oma ametiwennale, professor David Cuniõile, kirjutanud. 1656 aasta lauluraamatu tarwis muretses ta ükspäinis 21 ja Giläufega üheskoos 2 laulu.

Brocmanni
luuletused.

Mäitus. Broowits tema kirjades mõtame laulu „Kui Jumalat
lat meil poleks nüüd“ („Wär Gott nicht mit uns
diese Zeit“, waata sedasama laulu Stahli juures!):

1. Kus ollex Jummal erra sühcht,
Kes tahar kurja feelma?
Kus meil ep ollex Jummal nühd,
Sihs sahts se Jlm meid neelma,
Mi kut needt maifet Lambakest
Ep pehmat Hunti Rühne seest,
Ep pehsam' meije Heddaft.

2. See Weeha suhr on meite pehl;
Kus ollex Jummal tachtnut,
Nühdt ollex inim' üx tühhi Hehl,
Weit ollexit feid lachtnut (!)
Reid ollex errakaddonut,
Kut ollex Merres huppotut
Se hirmisa Waino perrast.

3. Gest Autw saap meie Junimalal,
Ke lacht on teenud Werra,
Se Vind nühd lennap Taitwa all
Koh' tahhap, Keel on erra,
Se keel on katti, Meije fry (!)
Se Jffand andkut Džani
Meil Abbi teides Paikas.

Giläus. 8. Kolmas töötaja ühise töö kallal oli Mar-
tin Giläus (Gillaeus), sündimise poolest Roots-
lane (sündinud 25. webruaril 1610 St. Gudwicks-
wallis Rootšimaal). Aastal 1636 olla ta õpetajaks
saanud, aga kus, ei ole teada. 1644—47 oli ta
Tallinnas doomikiriku pääl Gesti õpetajaks, siis
aga kuni oma surmani 19. webruaril 1686 Hiu-
saarel Keina ja Koigi õpetajaks.

Tööb. Tema sulest leiame 1656 a. käsiraamatust 38
laulu. Üleüldse sisaldab see käsiraamat 241 laulu,
millest, nagu juba öeldud, 45 Salemanni, 21 Broc-
manni, 38 Giläuse ja 2 wiimse kahe ühine töö on.
Teised 127 laulu on kõik Heinrich Gösken tõlkinud.
Wiimaks on sääl veel 8 laulu, kelle kirjutajad ennast
ei ole nimetanud.

§ 8. Joachim Jhering

ja

Esimised piibli tõlke püüded.

- „Kõige asja hakatus on algmises waene, ega muud, kui aga üks katsumine, mis Jumala abiga aegamööda paremaks läheb ja selgamata kasu saabab.“

Masing.

1. Pea ühtlasi nende esimeste Eesti kirjatööde Piibli tõlge. ilmumiseega ärkas mõte elule, piiblit Eesti keelde ümberpanna. Selle mõtte ülesvõtja oli juba enne nimetatud piiskop Jhering.

2. Mag. Joachim Jhering, rahwuse poolest Rootslane, tuli Nyköpingsist, kus ta praoosti ametit pidas, 1636 Tallinnasse Eestimaa piiskopiks (kinnitatud 1638). Siin hakkas ta sinodide pääl ühtelugu piibli tõlkimise tarwitusest kõnelema. 1641 lubati mitmelt poolt ümberpanemisega hakatust teha. 1644 olla juba mitmed tiitid Jheringi käes olnud. Kuid kes neid tõlkinud, ehk mis nende tööst saanud, ei ole teada. Järgmisel, 1645 aastal nimetas sinod ettepanud tõlgete järellatsumiseks ja üleüldse pühakirja wäljaandmiseks komisjoni, mille liikmed olivad:

Sinodi komisjon 1645.

Reiner Brocmann (w. ülemal § 7);

Nikolaus Bagge, Rakvere õpetaja, † 1657;

Martin Zarenius, Haljala õpetaja, † 1657.

Kuid Brocmann, kes neist kõige agaram kirjanik oli, suri juba 1649. Tema surma järele jäi ka teiste töö täitsa seisma. Waststi tuli sõda ja temaga ühes hirmus kark, mille ohwriks, pääle Bagge ja Zareniuse, ka isegi piiskop Jhering langes. Nii ei olnud sellest katkest midagi järele jäänud.

§ 9. Heinrich Gösken I.

1612—1681.

„Samm oli see ometi edasi kõwe-
rusest läbi paranemisele. Igawad
on niisugused sammud küll, aga
tarmilikud siiski. W. Reiman.

Göskeni
tähtsus.

1. Gösken oli pääle Staali üks wirgematest
Gesti (Tallinna murde) kirjanikkudest. Grammatika
tundmine astub temaga weike sammutele edasi;
kuna ta oma piibli tõlkimise töödega wist küll järel-
tulijatele teed tasananud, ehk ometi hääd eesmärki
on näidanud.

Elulugu.

2. Heinrich Gösken I. on Hannoveris
1612 sündinud. 12 aastaseks astus ta Hildeshei-
mis kuulsa Dr. Andreas Reimarusse juures kooli.
Juba 1627 astus ta Lemgo gymnasiumi, kust ta
juba 2 aasta pärast Pippstadt gymnasiumi astus.
1631—1634 studeeris Gösken Moskodi ülikoolis
usuteadust. Säält soowitati teda Rootsi kuninga
koja-õpetajale Joh. Rothlöbenile kodukoolmeisteriks ja
abiliseks jutlustamises. Stodholmist tuli ta, Roth-
löbeni soowikirjad kaasa, Königsbergi ülikooli, kus
ta 1636 weel ühe aasta õppis. Järgmisel aastal
1637 tuli ta Tallinnasse ja hakkas nii hoolega Gesti
keelt õppima, et teda juba 1638 Risti ja Madise
õpetajaks Harjusse seati. 1641 nimetati teda Kul-
lamaa õpetajaks. 1647 ühtlasi weel praostiks ja
Tallinna konsistoriumi liikmeks. 1650 käis ta weel,
Gestimaa õpetajate saadikuna, kuninganna Chris-
tiine kroonimisepiduks Stodholmis. Gösken suri
24. novembril 1684.

3. Göskeni tööd on: Gesti keele gramma-
tika, Uue Testamendi tõlge ja Gesti sõnaraamat.
Pääle selle aitas ta 1656 wälja antud „käsiiraamatu“
tarwis termelt 127 kirikulaulu ümber panna.

Aastal 1656 suure katku ajal, kui palju õpe-
tajaid Tallinnasse warjule olivad põgenenud, algas

Göfeken piiskopp Jheringi nõuu pääle Joh. Gutsleffiga (w. alamal) ühtlasi pühakirja ümber panema. Reestpaika sai Saksa keelne kiri, ühele poole Tallinna keeli tõlge, mida Göfeken, teisele poole Tartu keelne, mida Gutsleff toimetab. Kuid juba järgmisel aastal suri Gutsleff ja nii ajas Göfeken oma tööd üksi Tallinna keeles edasi. Kui palju ta just ümber on pannud, selle üle lähewad sõnumed lahku. Tema hauakõne pidaja õp. Sellius ütleb, et ta terwe piibli tõlkinud olla; teised jälle teatavad, et ta ainult Uue Testamendiga lõpule jõudnud. — Pääle selle seadis Göfeken suure Eesti sõnaraamatu kokku ja andis siis mõlemad tööd oma wäimehe Böcleri (Kuusalu õpetaja, waata alamal) kätte, kes neid trükkida pidi toimetama. Kuid seda ei ole mitte sündinud ja mõlemad käsikirjad on jäljeta kadunud.

4. Minus töö, mis meil Göfekenist järele on jäänud, on tema „Manuductio ad linguam Esthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend, nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, sondern auch in Verdolmetschung vieler teutscher Wörter, der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilt von Henrico Göfekenio. Reval 1660,“ 496 lehek. *). Gesotjas on pühandused, termelt 23, herradele ja prouadele, Tallinna „gilbele“, Musta-pääde Seltfile j. n. e. just 7 lehek. Siis, selle aja kumbe järele, ladinakeelsed kiidulaulud, Tartu theol. ja philos. prof. G. Preussi ja Rapla õp. J. Heno sulest. Edasi kõneleb eeskõnes Göfeken ise, et ta oma grammatikat kõige päält nende tarwis olla wälja annud, kellel alati rahwaga tegemist on, nagu õpetajad, kohtunikud, mõisnikud, tohtrid, kaupmehed j. t., siis aga ka rahwa enese liikmetele, kes oma keelest sügawamat seletust soowiwad. — Grammatika

*) „Zuhatus Eesti keele õppimiseks, mis mitte ainult eeskirju ja seadusi ei sisalda, waid ka palju Saksa sõnu ümberpaneb, Eesti keele armastajatele wälja annud Henrico Göfekenius. Tallinnas 1660.“

ise algab Greeka keele sõnadega „Σὺν Θεῷ!“ j. o. „Jumala nimel“ või „Jumala abil.“

Uudist ei leia meie siin, Stahliga mõrrelde, pea-aegu midagi. Seesama täieline Gesti keele seaduste tundmise puudus, seesama Gesti keele wägise mõõra — Ladina, Saksa — mundri sisse toppimine. Nimetamise väärt ehk on, et Gõseken arwab: „h on täishäälikute pikenduse märk (nagu Saksa keeles), ometi on parem täishäälikut kahetordselt kirjutada, näit. „mah“ asemel „maa,“ „teh“ = „tee,“ „sihl“ = „siil.“ — Sugusõnad (artiklid) otse nagu Stahli juuresgi, on „ür“ (gen. „ühhe“) ja „se“; niisamuti genitiv lõpuga „st“: „leibast“, „rahast“. Maljakas on järgmine lause: „x“ sõna lõpul toob palju kasu ja tähendab „zu,“ näit. „jahhur“ = zu Mehl, „Meeher“ = zum Kerl“ j. n. e. — Grammatika järel leiame „Eisa“ (Appendices): tähendusi Tartu keele kohta, kuude, päevade ja pühade nimed j. m. Wiimaks veel väike Saksa-Gesti sõnastik („Farrago Vocabulorum Germanico Oesthonicorum inxtaxseriem Alphabethi conscriptorum“)

Gõsekeni grammatikast on üks eksemplar Peterburis keiserlikus avalikus raamatukogus.

§ 10. Teised Tallinna keele kirjanikud:

Blankenhagen, Blume, Rnieper, Gõseken II, Forselius I.

1. Pääle nimetatud tähtsamate kirjanikkude oli veel mitu teist, kes ka oma jõubu mööda elule ärkawat Gesti kirjandust kosutasivad. Nii esiteks.

Simon Blankenhagen, sündinud Pärnus 1589. Tallinna Gesti Püha Waimu koguduse õp. 1617 saadik, surmud 23. juunil 1640. Tema olla ühe Gesti keeli jutluseraamatu kirjutanud. Kas ta aga enne ehk pärast Stahli raamatuid ilmus ja kas see ülepää trükkis ilmusgi, sellest ei ole meil kindlaid teateid. 1715, nagu sel aastal ilmunud

Uue Testamendi eeskõne ütleb, on temast küll ainult üks eksemplar järele olnud.

2. Christoph Blume, sünd. Leipzigis 1625, Hageri õp. 1652, † 18. webr. 1669. Tema tõlkis Ladina keelse katekismuse: „Matthaeus Judex, Corpus doctrinae“ Saksa ja Eesti keelde ümber ja andis mõlemad ühendatult Tallinnas 1662 välja. Käsitirjas oli temal valmis: „Geistliche Festtags-Freude oder Gebete, Fragen, Betrachtungen und Gefänge über die vornehmsten Festtagstexte des ganzen Jahres“*) ja muist Uuest Testamendist ümber pandud. Kuid mõlemad tööd ei ole trüffki jõudnud, vaid on kaduma läinud.

3. Stephan Knieper, Jõhvi õp. † 1687, pani mitmed üffikud trüfid Wanast ja Uuest Testamendist ümber, niisamuti

4. Heinrich Göselen II., sünd. Tallinnas, Vääne Mõhkli abiõpet. 1679, † 3. märtsil 1705. Mõlemtate tööd ei ulatanud aga trüffki, vaid on käsitirjana ära kadunud.

5. Mag. Johann Forselius I., sündinud Rootslane, 1639—1641 Tallinnas doomi-õpetaja ja ühtlasi doomkooli rektor, 1641 Madise ja Risti õpetaja, † 1684. Forselius I. on (pääle Joh. Gutsclaffi) esimene Eesti „wanawara“ korjaja, esimene Eesti wanade kombete ja wana ebausü armastuste koguja. Meist seadis ta suure raamatu kofku, mille käsitiri aga — kas pettuse, warguse wõi muul teel — Göseleni I. wäimehe, selle aegse Kuusalu õpetaja Johann Wolfgang Böcleri**) kätte sattus,

*) „Waimulik pühade rõõm ehk palwed, küsimised, lugemised ja laulud terve aasta tähtsamate pühade kohta.“

**) Böcler, sünd. Erfuttis, õppis Jesuitide koolis, 1669 Tallinnas, heidab 1669 ewangeli usku, Pullamaa abiõp., kofib Göseleni tütre ära. 1670 Jakob (Wiru ehk Pärnu) õp., 1672 Sakamaal ja Wilnas, jälle katoliiku usku. 1675, Göseleni palwe pääle, jälle ewangeli usku tagasi mõdetud ja hiljem Kuusalu õp. seatud. Mitmete tülide järele lõppeks 1697 jälle katoliiku usus † 1717.

kes selle aasta pärast kirjutaja surma, 1685, oma nime all Tallinnas trütki pani. „Der Einfältigen Ehsten abergläubigſche Gebräuche, Weiſen und Gewohnheiten, auf Begehren durch öffentlichen Druck mitgetheilt von Joh. Wolfgango Boeclero“ *). Raamat on väga tähtjas tunnistus meie ešiwane- wate eluſt ning ſisaldab palju tähtſat wanawara, millel ſeda suurem hind on, et ta juba katſſada aastat tagaſi on koku ſeatud. — Böcler oli teda ilma konſiſtoriumi zenſorita trütkida laſnud. Selle- pärast ſeelati ta ka täitſa ära, nii et ainult üks ekſemplar alali on jäänud, mis praegu Tallinna kirjalaste Seltſi pärast on. Hiljemalt andis teda Fählmann Script. verum Liv. II. ſeš uueſti trütki, ſiis weel 1857 iſeraamatukeſena. Kreutzwald lõppeks andis ta 1854 kolmat korda wälja, keiſ. teaduſte akademia kuluga: „Der Ehſten abergläeubigſche Gebraeuche, Weiſen und Gewohnheiten, mit auf die Gegenwart bezueglichen Anmerkungen beleuchtet,“ kuš iga Forſeliuſe üleſtähendatud kumbe ehk ebauſu armamine Kreutzwaldi poolt ſelleaegſe rahwa pruun- kidega wõrreldud ja kõrnu ſeatud on.

6. Lõppeks peame ſiin kohaš ka ešimeſt Geſti keele ilmaliku ſiſuga kirjandufi nimetama. Need on õnnefoomitufe laulud, ſeda laadi, nagu Broemann ja Salemann'gi neid oliwad luuletanud. Nii teatab lektor Jürgeſon kaheſt lauluſt, mida Tallinna gymnaſiumi kooliõpetajad ühtlaſi olla luu- letanud, ešimene päälkirja all: „G l ü c k w ü n ſ c h u n g dem Ehrenveſten Hans von Höveln; als er Hochzeit hielte, zu gefallen von guten Freunden auff dem Gymnaſio geſchrieben Anno MDE XXXVII. Reval,“ 8 lehek. pakš**); teine aga ladinakeelſe nime

*) „Kumalate Geſtlaſte ebauſu kumbed, wiifid ja pruun- gid, ſoomi pääle awalikult trütki annud Joh. W. Boecler.“

**) „Õnnefoomitus Hans von Hövelni auupiduſt, kui ta oma pulmi pidas, tema meelehääts hääb ſõbrad Tallinna gymnaſiumis kirjutanud. Aſtal 1637, Tallinnas.“

all: „Nuptiis D-ni Henrici Gösekenii Revaliae celebrandis gratulantur Rector et Professores Gymnasii Revaliensis. Revaliae 1638,“ 4 leht. *) Mimetatud kirjad olivad Rosenplänteri raamatukogu — trükitöödena — alali. Käs nad veel praegu kuskil olemas on, ei ole mitte teada.

Siia juurde peame veel ühe pulmalaulu arvama, mida 1889 Berliini gümnaasiumi kooliõpetaja Dr. Bolte Peterburi teaduste akademia raamatukogust käskkirjana oli leidnud. Raamatu kaanel, kus laul oli, seisab aastaarv 8. sept. 1680. — Laul on riimitud ning kümme salmi pikk. Ta algab järgmiselt:

1. „Armas kallis kuldene wend
epsa ollet kühlnut emd
kuy ned pillit hüedadahht
pillu nappat pillu nappat kulewatt.
2. minna ollen kühlnud küll
meite killas hulup pill
mino huet pulmalle
johnia heyle johnia heyle pehwale.
3. tule ka mo armas wend
wiemitagem endes hend
pulma roõ (!) on walmistut
leid on hestii, leid on hestii ehitut.
4. saja kadut ollut wiin
fill mis tarwis ollep sien
kahllat, kahnut, oijnigut
küpsetut küpsetut ning sehtetut.
5. Eõhket johket kauniste
tanziget kahs pahriste
jenni kui see kude heel
kühltar röönisat olgut weel.

Miijamuti läheb pulma kirjeldus weel neli salmi edasi, kuni laul 10-ga lõpeb:

10. armas wend neid olgut fill
rahmul olgut rõhmi ning pill

*) „Herra Heinrich Gösekeni pulmapiduks soowivad õnne Tallinna gümnaasiumi rektor ja professorid. Tallinnas 1638.“

tulle sinna minu kaks
lähme atzo lähme atzo magama.“ *)

Et laul ühe süda Sakslase töö, seda tõendab
kõik tema keel. Kuid kes tema kirjutaja on ja just
millal ta on luuletatud, jääb praegu teadmata.
Niipalju aga on kindel, et ta praegu kõige wanem
alali jäänud mälestus Eesti ilmalikust kirjandusest
ja ühtlasi Eesti kunstluulest on.

B. Tartu keele kirjandus.

§ 11. Joachim Rosfinius.

?—1645.

„Et nüüd mehe keele waejus suur
küll oli, siis on ta ometigi Sumala
ja ligimise arniastuse pärast meie
rahwale soowinud head teha ning
seda ka teinud.“

Wasing.

1. Mis Stahl Tallinna keele kohta on, seda
tähendab Rosfinius Tartu murdele: kirjanduse alus-
tajat, kellest edasi kirjandusepuu ühtelugu kasvama

*) Ümberpanek praegusesse kirjawiisi:

1. Armas, kallid, luldne wend, Ets sa ole kuulnud,
Kui need pillid hüüawad, Sõrniliised, sõrniliised kuulduwad?

2. Mina olen kuulnud küll: Meite külas hulub pill.
Mind hüütakse pulmale, Jooma häile päiwile.

3. Tule ka, mu armas wend, Wiirwitageni ennaft (!)
Pulma roog on walmistud, Kõik on hästi ehitud.

4. Saia katub, õlut, wiin, Kõik, mis tarwis, on siin;
Kaalab, kanab, oinab Kõpsetud ning keedetud.

5. Sööge, jooge kaunisti, Tantsige ka paaris,
Seni kui see kuke hääl Kuuldaske, rõõmsad olge weel.

10. Armas wend, nüüd olgu küll. Rahul olgu rõõm ning pill,
Tule fina minuga, Lähme „atfu“ magama!

Mis „atfu“ tähendab, ei ole arusaadaw.

hakkas. Muud jäädavat kirjanduslist väärtust tema töödel ei ole, niisama kui Stahli omadelgi.

1. Joachim Rosinius on Pommerimaal Stargardi linnas sündinud, kuid aasta ei ole mitte teada. Aastal 1622 seati ta Tallinna linna nõukogu poolest Wigala õpetajaks, kuhu ta aga ainult neli aastat jäi, sest juba 1626 kutsuti teda Tartusse Gesti Jaani koguduse õpetajaks. Siin õppis ta hoolega Gesti keelt ning kirjutas ka oma tööd, mida ta, päale selle, kui 1632 Sangaste-Vaatre ja Karula õpetajaks oli nimetatud, selsamal aastal Riias trükki andis: „Catechismus Herrn Dr. M. Lutheri“ ja „Evangelia vnd Episteln“. Hiljem anti veel — õpetajate puuduse pärast — Rõdare kihelkond ka Rosiniuse hoolet. 1637 saadik oli ta ka Tartu praostiks. Suri wist aastal 1645.

3. Rosiniuse esimene töö oli: Catechismus Herrn Dr. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke verfasset, wie derselbe in der christlichen Gemeinde vnd fürnemblich vnter der lieben Jugend geübet werden soll. Besambt den Fragstücken Lutheri vnd den Trau- vnd Tauffbüchlein vnd gemeinen Collecten. Izo in Estonische-Dörptische Sprache versetzt durch Joachimum Rosinium, Pfarr-Herrn zu Theall, Caroll vnd Feldke. Riga 1632^{*)}. — Siis on juba raamatu päälkirjast näha. Muidu on tema raamatute jäsesead otse niisamati, kui Stahligi juures: leheküljed on ka pooleks jaotatud, Gesti ja Saksa keele tarwis, ees niisamuti eeskõned ja pühendused j. n. e. Paneme siia näituseks tema „Meie Jia“ palwe üles:

*) „Ihanda Dr. Martin Lutheri katelismus kuues pää-tükis, nagu see kristlikus koguduses ja kõige enami armisa noorerahma seas peab õpitama. Ühtlasi Lutheri küsimustega ja laulutuse ja ristimise raamatutefega ning hariliste pühakirja salmiidoga. Nüüd Gesti-Tartu keelde ümberpannud Joachim Rosinius, kirikuherra Sangaste-Vaatres ja Karulas. Riias 1632.“

„Jäsa meije, ken sinna ollet Taiwa sissen, pöhatud sahtut sinnu Nimmi, tuldukt sinnu Rickus (!), sinnu mehle perrast sündkut, kui Taiwa sissen, nenda kahn ma pähl, meije peimaliko Reiba anna meile tenna peiw, nind anna meile andis meije Süd, kui meije andis anname ommille Südleisille, nind errasahta meit sijje kurja Flokutusse (!), enge errapästa meit seht kurjast, seht sinul om se Rickus, nind se Weggi, nind se Muw, iggawel Ajal. Amen.“

4. Zeine, tähtsam töö ilmus selsamal aastal, nime all: „Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs ganze Jahr. Item: Evangelia vnd Episteln der fürnembsten Festen. Vnd: Die Historia vom Leiden vnd Sterben vnserß Herrn vnd Heilandes Jesu Christi. In Dießländische-Estonische Sprache transferiret. Durch Joachim Rosfinium, Pastorem zu Theal, Caroll und Felcke. Riga 1632.“

Sellegi raamatu sifu awaldab tema päälkiri. Seizku siin mõni näitus Rosfiniuse keelest:

Joh. 15, 26—27. 16, 1—3. „Kui enge se rõmustaja tullesma sahb, kumba minna teile lähtama sah seht Jssast, se waim seht töttest, kumb seht Jssast wälja lähb, se sahb tunnistama minnu, nind teye sahte kahn tunnistama, seht teye olete aldmissest minnu man oliut. Nisuggust olle minna teye wasto pajatanud, et teye hendas ei mitte pahanda. Nemat sahwat teit Banni (!) sijje pannema, sähl tulles enge se aid, et se, ken teit tappab, sahb nuhlma (?), temma tehß Jummalalle ütte suhre thenistusse seht nind nisuggust sahwat nemmat teile sepperast teggema, et nemmat minnu Jssa nind minno ei mitte tunne.“

Zeine näitus. Luuka 6, 36—38. 41.

„Seperrast oldet armolidut, kui kahn teye teiwane (!) Jäsa armolid on. Errasundket

mitte, sihs ei sa tehe kahn mitte hucka pantut. Andket andis, sihs jahb tehle andis antut. Andket, sihs jahb tehle antut, üz teude ligotud, ružotut nind ülleteutulid möht jahb tehe rūppe siise antut. Mea nāghet sinna enge üttenatta sinnu welje filma siisen, nind sedda Baldi (!) sinnu filma siisen ei nāghe sinna mitte?"

Kui meie neidsamu kōhte Stahli tōlkega wōrdseme, (w. lehk. 28 ja 29), siis leiame, et nende keel pea üks ja seefama on ning et Tallinna ja Tartu murre kaunisti ühelteisel ligemal seifawad, kui nüüd. Muidu aga peame Rosjiniuse keelt Stahli omast wāhe paremaks kiitma. Wisame weel paar näitust juurde:

Room. 13, 11—14. „Sest et mehe nisuggust tšame, nimme kahn se aick, et se tund sähl om, üllestousta sest maggamissest. (Sest et mehe ön lähhembal om, kui mehe uffusime), Se ö om möta-minnut (!), se peiw enge jelle ette tulnut. Sihs lafet meit maha jetta se teggo sest pimmedussest, nind pähle pannä need raud reiwat sest walgussest. Lafet meit ausalikult keuma, kui se peiwa ajal, ei mitte lihcföhmissie nind johmissie siisen; ei mitte kambre nind hebbedusse siisen. ei mitte rya ning wiha siisen, enge tommaket hennesse pähle sedda Jssandat Jesum Christ, nind hoitket sedda ihu, sihski nōnda, et temma ei mitte wallato jah.“

Teine näitus: Luuka 2, 33—34: „Temma Jssa nind Ema immetelefit hendas sest, mea temmast pajatatut sai. Nind Simeon önnistis nemmat, nind laus Maria temma Ema wasto: Kaje, jefinane jahb pantut üttes sabbamisšes nind üllestousszmisses paljule raghwalle Jisraeli mah siisen, nind üttes tähes, kumba wasto pajatut jahb.“

Nagu nendest näitustest selgub, valitseb siin täitsa Stahl (ehk digem: efialgune kiriku-) keel. Siin leiame niisamuti hulga kaupa imelikusi sõnu, nagu: „wandrikema“ (wandern) = rändama, „Selschop“ (Gesellschaft) = seltskond, „luhrma“ = waritsema (lauern), „Jundrofene“ (Jungfrau) = neitsikene, „Fermja“ (Färber) = wärmija, „ilmaslekit“ (unbefleckt) = puhas, „Rekenshop“ (Rechenenschaft) = aruanne j. p. t.; filmame samuti kõigi Eesti grammatika seaduste puudust j. n. e.

Rosfiniuse raamatutest on Riia linna raamatukogu üksnes üks eksemplar alali.

§ 12. Johann Gutslaff.

? — 1657.

„Sest nagu kindlat müüri ei wõi teha ilma hää lubjata, nõnda ei wõi ka mitte ilma pühakirjata kirjut eht Jumala rahwast rajada ja ehitada“

J. Gutslaff.

„Gutslaff, der sich eine unsägliche Mühe gegeben, Religion und Tugend unter dem Landvolke auszubreiten, den Aberglauben und seine Tochter die Abgötterei auszurotten.“ *)

Gadebusch.

1. Rosfiniusega oli Tartu keele kirjandus efi-mese praktilise katse oma eluteel teinud. Pidi temal ka edespidi eluwõimu olema, siis pidi tal ka oma grammatik ilmuma, nagu Stahl seda Tallinna keelele oli annud. Ja seda nõudmist täitis Gutslaff. Pääle selle on ta eluaja enese — eesotsas awaldatud — mõtte sihil töötanud: tema oli efi-mene, kes üksi oma kae pääl ette mõttis, terwet

*) „Gutslaff, kes ütlemata waewa näinud, et usku ja moorust maarahwa seas laiali laotada, ebausk ja selle tüürit, ebaajumala teenistust, kaotada.“

piibelt ümberpanna. Võppeks on Gutschlaff meel „esimene kullakaevaja põlises laanes, esimene mõitleja fihwtiseks peetud wanawara wasta,“ esimene, kes Gesti rahwa ebausuga ja wanade kombetega tegemist tegi. Selle kolmekordse tähtsuse pärast on Johann Gutschlaff üks selle periodi esimestest töötajatest.

2. Johann Gutschlaffi elust on meil vähe teatust. Sündimise poolest oli ta wäljamaalane, Pommerist pärit. Sündimise, niisama ka tema Viivimaale tuleku aastat ei tunta. Tema sai Gestis Gutschlaffide sugu esi-isaks. Ta järeltulijad on tihti Gesti kirjanduses tähtsat tööd teinud. Tähtsamaid näitab järgmine tabel:

Johann Gutschlaff

?—1657. Urwastu õp.

Eberhardt Gutschlaff I.

1653—1724. Tallinnas õp.

Heinrich Gutschlaff.

?—1747. Kullamaa õp.

Eberhard Gutschlaff II.

?—1749. Tallinnas ja Kurefaraes õp.

Johann Gutschlaff sai 1630 Urwastu õpetajaks, kus ta kõige oma eluaja töötas. Kõige hoolega püüdis ta oma kogudust harida ja pimedast ebausust päästa. Koguni tema ligidal auustas rahwas Wõhandu jõge, kuhu ohwrit toodi ja millest kõike hääd oodati. 1642 ehitas keegi püha jõe pääle („Sommerpahl“) weskke, mis aga rahwa filmas nii suur pühapaiga teotus oli, et sellest pea mäss oleks siginenud. Weskki aga põletati määratsejate poolt maha. Selle, kui ka teiste koledate ebausust pruukide wasta tõstis Gutschlaff oma häält, ja andis 1644 selle wasta terve raamatu wälja: „Kurzer Bericht und Unterricht ... von Wõhhandu“. Juba 1648 ilmus tema sulest uus töö: „Observationes grammaticae“. Siis aga kiirustas ta oma suurt tööd: piibli tõlget, mida ta juba ennemalt oli alganud. 1656, kui Viivimaad suur Rootsi-Wene-Poola sõda laastas, põgenes Gutschlaff

Tallinnasse marjule, kus ta Jheringi soorwil Heinrich Gösefeni I.-ga ühtlasi tööle hakkas, et piibelt korraga Tallinna ja Tartu keeles ilmuda lasta. Kuid katk, mille kätte 1657 Gutschaff suri, lõpetas järsku kõik selle suure ettevõtte.

3. Gutschaffi esimene töö langeb wanawara walda: Tema täieline nimi on: Kurzer Bericht vnd Unterricht von der Falschheilig genandten Bäche in Dieffland Wöhhanda, daraus die unchristliche Ab-brennung der Sommerpahlischen Mühle geschehen ist. Dorpat 1644" *), 407 lehek. suur. Raamat on muidugi Saksakeeles kirjutatud. Temas kirjel-dab Gutschaff kõiki seda mässu, mis Wöhandul sün-dinud, ja seletab pääle selle paljugi Gesti wanast ebausust, rahwa kombedest ja pruukidest. Muude seas näituseks leiame sääl ka Gestikeelse tüki: palwe Pitsele, mida Gutschaff salamaghi ühe talupoja suust kuulnud ja ülespannud:

„Woda Pitkne! herja anname palwus kätte sarre kahn, nink nelli Shörre kahn, kündi pärrast, külwi pärrast, Olje wast, terra kuld. Douke mujo masto pilwe sure soh, kõrken Rondo, laja Rahne pähle. Simmase ilm, messsi hohk meile kündjalle, külwjalle. Pöha pittken, haja meie põldt hõrwa ölja allan, nink päh ohan, nink hüüwa terri sissen.“

See on meie kõige wanem kirja pandud wana-usu riisme, mis ümberpanetus umbes nii läiks:

„Wägew Pitne! Härja anname palwes (sulle) kahe sarwega, nelja sõraga, künni pärast ja külwi pärast. Ölg (olgu nagu) wast, tera — kuld. Douka meie (?) maast (wist: rahe-) pilwe suure soo, kõrge kannu (?), laia laane pääle. Püha Pitne! hoiame meie põldu! hää ölg alla, hää pää otja ja hää tera sisse!

*) „Rühitene teadustus ja õpetus walesti pühaks nime-tatud jdest Liiwimaal, Wöhandust, millest Sommerpalu westi metslik („mittekristlik“) ärapäletamine sündis. Tartus 1644“).

Teine Gutschlaffi töö oli: „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam, judicia tentandi et experiendi causa in lucem editae. Dorpati 1648“*). See on väike raamatukene, Ladina keeles kirjutatud, ega paku midagi uudist, kui sedasama, mis Stahl'i ja Böfeleni juures nägime.

Kolmanda töö, piibli tõlke, kallal on Gutschlaff kõige enam maewa näinud. Gadebusch (Tartu kohtubürgermeister) kõneleb oma „Ewländische Bibliothek“ sees 1777, et tema käes Gutschlaffi käsikirj olnud, milles ümber olnud pandud: 5 Moosese raamatut, Joosua, kohtumõistjate, Rut'i ja kaht Samueli raamatut, ning 1. Kuningate r. 1. pää-tükist 33 salmi. Kuid tema arvamise järele on jäänud enne veel enamgi olnud, sest käsikirjast olla muist ära rebitud. Pärast oli ta jälle kaotatud, kuni ta 1850 Halliste kirikumõisast jälle ilmits tuli, kust ta Tartu Üpetatud Gesti Seltsi omaks sai. Ehk küll viimisel ajal seda käsikirja Adrian Virginiuse tööks on arvatud (W. Reiman), ei ole see küsimus ammuigi veel mitte selge. Wõtame temast lõpeks paar rida näituseks üles:

„1. Moose Ramat, 3. Pää-tük. Innimeste Pattulangemisest. — Nink Maddo olli kawalamb, kui keik lojusest wälja pääl, kummat Jummal se Jiffand olli tehnut, nink üttel Naise wasta: Ja, kas pididi Jummal ütlema, teije ei pea mitte sööma keikest puist aijast. Siis üttel Naine Maddo wasta: Meie sööme nende Puije wiljast aijast. Agga se Puu-wiljast kestel aija sees, on Jummal üttelnut: Ärge sööge sest mitte, nink ärge putke seda mitte, et teije ei Surre ära. Siis üttel Maddo Naise wasta: Teije ei saa mitte Surma Surrema, Waid

*) „Grammatika tähelepanekud Gesti keele kohta, keele mõistmise laienduseks ja proovimiseks wälja antud. Tartus 1648“.

Jummal teap, et kummal Päiwal teije sest
 jõõte, siis awwatakse teije Silmat üles, niut
 saate ollema otse kui Jummal, nink täädma
 hääd nink kurja."

See proow näitab meile, et Gutschlaff keele
 poolest siisgi juba kõrgemal astmel seisis, kui Ros-
 finius. Jga uue kirjanikuga astus keel wäikese
 sammukese edasi.

§ 13. Adrian Virginius.

1663—1706.

1. Kõikide kirjandusliste tööde eesmärk 17. aas-
 tasajal oli pühakirja tõlk, nii Tartu kui Tallinna
 keeles. Kuid Tallinna keeles ei jõuetud esiotja weel
 nii kaugele, kuna aga Tartu murdes mees üles
 tõusis, kes südilt suure töö oma pääle wõttis ja
 wäsimata usinusega esimese poole temast lõpuni ajas.
 Adrian Virginius oli see, kes oma Wastse Testa-
 mendi tõlkega suure sammu esimesena astus, ning
 seega Tartu keele kirjanduse kõrgemale astmele tõstis.

2. Virginiusste sugu on Pommeri riüütlitest
 wõsunud. Tartu ülikooli awamise aja ümber tuli-
 wad kaks Virginiusst Wiimamaale: Andreas Virgi-
 nius I. sai 1631 ülikooli usuteaduse professoriks,
 Adrian Virginius I. 1638 Nõo õpetajaks ja ühtlasi
 ülikoolis theologia abiprofessoriks. Kas nad wen-
 nad wõi muul wiisil sugulased olnud, ei ole teada.
 Wiimse, Adrian B. I. poeg, Andreas B. II. oli
 Rambja õpetaja. Selle poeg oli nüüd meie
 Adrian Virginius II, sündinud Rambjas 20.
 oktobril 1663, päristine tähtjas tegelane Eesti kirja-
 põllul. Õpetust sai noor Adrian Tartu, Riia ja
 wiimati Tallinna koolides, kust ta 1681 wäljamaale
 Kieli uniwersiteti theologiat õppima läks. (Tartu
 ülikool oli sõjakära pärast sel ajal oma tegewuse
 seisma pannud; alles 1690 asus ta uuesti elule,
 kuni 1699, kus ta põhjasõja eest Pärnu kolis ja

jääl jällegi surmale suikus). Onnetu katkikõitluse pärast kutsus teda isa juba 2 aasta pärast kodu tagasi. Sel ajal oli kindralsuperdient Fischer oma nõuu, piibelt Eesti ja Läti keeles ilmuda lasta, tõeks tegemas. Tema kutsumise päale sõitis Virginius 1682 Riiga ja hakkas Uut Testamenti Tartu murdesse ümber panema. Kolme aasta pärast, 1686, ilmus tema töö wili: „Meije Issanda Jeesusse Kristusse Was t n e T e s t a m e n t, echt Summala Põhja Sõnna, kumb Perräst Issanda Jeesusse Kristusse Siindmist põhist Ewangelistist nint Apostlist om üleskirjotetu. Rootsi kuningliku majesteedi armu läbi ja eesõigusega.“ — Selsamal ajal andis Adrian ka oma isa ja teiste poolt (w. § 14!) toimetatud raamatud, katekismuse ja lauluraamatu Riias trükki. Riias tagasi tulles seati teda 1686 Puhja õpetajaks, kuhu ta 1694 aastani jäi. Siit käis tema piibli konferenzidest osa wõtmas ja pani päälegi Uue Testamendi tõik ja Wanast Testamendist esimesed raamatud kuni Hiobini (wiimsed ühes isaga, Andreas Virginiusega) Tallinna keelde ümber. Trükki ei ole aga neist töödest midagi jõudnud. Mõned arwawad, et käikiri, millest meie Gutzlaffi juures (w. leh. 61.) näituse tõime, see töö ongi, kuid see küsimus on weel selgimata. 1691 andis weel Virginius Tartu keeli lauluraamatu teises trükkis wälja, kuhu ta omalt poolt mõned uued laulud juurde oli lisanud. — 1690 käis ta weel korra Riias, kus ta Wana Testamendi ümberpanekut Fischeri soowil trükki tahtis anda. Kuid töö jäi kohe katki, mis põhjusel, on teadmata.

1694 oli Virginius Otepäässe õpetajaks nimestatud. Siia jäi ta 1704-ni. Suure Põhja sõja tormide eest põgenes ta siis ära Tallinnasze warjule. Pärast Tartu Wenelaste kätte langemise (14. juulil 1704) tõttas Virginius Otepäässe tagasi, kui ta weel enne Tartu komandandi Balk'i ees uuele walitsejale, Peeter I. truudust pidi wanduma. Kuid

juba 30. septembril võeti ta wangi ja wiidi Tartu. Tema pääle kaebati, et ta äraandja olla ja salaja Rootsi teenistuses seista, sest tema juurest leiti Rootsi seersant H. Stammer peidus, kes enne Virginiuse koolmeister oli olnud, nüüd Tallinnast Rootsi wäeülesma, kapten Kriegi (Virginiuse kälimehe) poolt mitme erakirjaga Otepäässe oli saadetud. Balk aga arwas, et need kirjad temale oleksiwad pidanud ette näidatud saama. Ei aidanud sääl kellegi eestkostmised (näituseks anti Balk'ile palwekirju sisje: Virginiuse abitaasa, Otepää wöörmündrite, Tartu nõuukogu j. n. e. poolt): 27. juulil 1706 lastis Wene wäeülem Narjshkin Virginiuse ühes Otepää köstri Erdmanniga kirmega awalikult ära hukata.

3. Virginiuse tähtsus seisab tema „Wastse Testamentendi“ tõlkes. Paneme sellest ühe näituse siia üles, mõrdluselks Rosiniusega (w. lehek. 50):

„Bahwliise Apostli Rahmat Romalistille. Se XIII. Pähtük: 11—14. — Sest et meije sedda Aiga tijame, et meil nühd jo se Tund om, Unnest ülles wirgu. Sest nühd om meije Onsus lähemb, kui sis, kui meije uskime. Oh om möhda lannu, nink Peim om lähüde tullu. Sis heidkem nühd errä Pimmedusse Tekkõ, nink tõmbkem henne pähle Walgusse Rihsta. Keügem ausalikkult, kui Peiwa Ajal: Ei mitte lijan Söhgim nink Johgin. Ei mitte Pordo — Mulgan nink Türafussen, ei mitte Rijan nink Wehan: Enge tõmbke henne pähle Jssandat Jesust Kristust, nink erge tekkõ omma Loha Kassimist Himmustamijest.“

Wagu siit selgub, on Virginius kirjamisil pea sellesama astme pääl kui Rosinius (ainult h ja d on kadunud), kuna ta aga grammatika tundmises wäikse sammu edasi on läinud: artikkel „se“ on kadunud ja õige genitiiv on oma kohale ilmunud (mõrdle

näit: „se teggo seft pimmedusseft“ R; „Pimmedusse tekkö B.) j. n. e. Üleüldse maksab Virginiuse tõlkest Reimani sõna: „Tõlkimine on maewaline ja Greeka alguskirja liistu pääle paenutatud; õigest kirjutamise kääb Stahli ja Rossiniuse auflistes rõv-bastes; üksnes keele poolest on Virginius mõnes tükis sammu edasi jõudnud.“

§ 14. Teised Tartu keele kirjanikud:

Andreas Virginius, Schütz, Moller, Hardungen j. t.

1. Andreas Virginius, Ramba õpetaja, oli Wastse Testamendi tõlkija, Adrian B. isa. Tema elust on meil väga vähe teatust.

Lorenz Moller, oli Rannu õpetaja (wist 1664 ümber ametisse laulatatud), † wist 1690.

Markus Schütz oli Nõo õpetaja wist 1664 saadik, siis 1680 Tartu Gesti koguduse õpetaja.

2. Need kolm meest ühtlasi tõlkiswad esiteks Lutheri suure katekismuse ümber, mida Adrian Virginius 1684 Riias trükki toimetas; teiseks walmistaswad nad Tartu lauluraamatu, mis niisamuti Adrian Virginiuse läbi 1695 Riias ilmus.

§ 15. Fischer

ja

piibli konferenzid.

1. Selle ajajärgu lõpul läks wiimaks soom, pühakirja Gesti keelde toimetada, nii elawaks, et kui ära nähti, et üksikute meeste katsed mitte sihile ei wiinud, suurt tööd ühise jõuga ette wõeti. Mees, kes kõiki, kes aga iganes kirjapõllul tegew oli, ehk tegew olla wõis, ühise lipu alla kogus, oli Wiwimaa kindralsuperintendent Johann Fischer. Tema oli 1663 Pübedis sündinud ja 1674 Wiwimaa waimulikuks ülemaks nimetatud. Waimustu-

sega hakkas ta siin tööle, et Gesti ja Väti rahwale Jumala sõna nende oma keeles kätte anda. 1681 reisis ta otse sellepärast Stokholmi, et kuninga poolt suurele ettemõttele abi paluda. Rahkest kiitis Karl XI. Fiskeri nõuu hääks ja määras riigikassast summad trükituludeks. Hakati siis kohe tööle: Väti õp. Glück, Gestis Adrian Virginius, kuni — nagu ülemal nägime — Wastne Testament 1686 ilmus. (Väti uus Testament tuli 1685 wälja, terve piibel 1689). Selle pääle kutsus Fischer ka Gestimaa õpetajaid üles. Kuid aeg kadus asjata kirjawahetamistega, kuni wiimaks ametliku käsu pääle paremad Gesti keele tundjad augusti-kuul 1686 Lindenhoofi mõisa (Fiskeri omandus) Wolmari ligidale esimesele piiblikonferenzile kogusiwad. Koos oliwad järgmised 12 õpetajat:

1. Johann Bender Wäike-Maarjast.
2. Reiner Brocman II. Vaiuselt.
3. Johann Embken Wigalast.
4. Bernhard Freier Pärnust.
5. Johann Forselius Kolga-Jaanist.
6. Stephan Knieper Jõhwist.
7. Ernst Rüdiger Kihelkonnast (Saarem.)
8. Abraham Winkler Raplast.
9. Adrian Virginius Puhjast.
10. Johann Vulpius Karjalt (Saaremaalt).

Pääle selle kats üliõpilast:

11. Magnus de Moulin ja
12. Bengt Johann Forselius (II.)

Konferenz kestis kuus nädalit. Töäd aga ei saanud jääl midagi tehtud, nii et kõik asjata koju sõitsiwad. Mis põhjusel nii lahtu mindi, on teadmata, armata on aga, et see, nagu järgmiselgi konferenzil, kirjawiiši üle tõusnud waieluste pärast sündis.

2. Kindla tahtmisega Fischer ei heitnud aga meelt, waid kutsus januari-kuus 1687 II. konfe-

rénzi Billistwere kirikumõisa kofku, millel niisamuti 12 liiget oli, pea kõik wanad. Nra jäänud olivad Embken, Winkler ja de Moulin, nende asemele astunud uued osawõtjad:

Jeremias Rublach Järwa Madiselt,
Reinhold Riesenka mpff Kullamaalt ja
Johann Hornung, stud. theol.

Koosolek kestis neli nädalit, mil järgmise kahe punkti üle kõige enam waieldi: 1. Kas peab alguskirja järele ehk Saksa keelse Lutheri tõlke järele ümber pandama? ja 2. Kas peab Forselius-Hornungi parandatud kirjawiiis wõi endine Stahli oma, Gesti piiblis walitsema? (w. eespool § 17). Mis wastust esimehe küsimuse pääle häälte enamus andis, ei ole teada. Teine küsimus aga kosteti suurema hulga poolt sellega, et Adrian Virginiuse ja mõne teise hooletš jäeti, uut Testamenti Stahli kirjawiiši järele ümber panna (Tallinna keelde). Ühendatud jõuul oli töö peagi walmis. Kuid uus küsimus tõusis: kus teda trükki panna, Tallinnas wõi Riias? Viimama mehed tahtsiwad käsikirja Riiga, Gestimaa mehed aga Tallinnasse saata. Ega lõppenud riid enne, kui käsikiri koguni kaotši läks. Alles kaua pääle selle tuli ta Tallinna konsistoriumis ilmfile: Tallinna mehed olivad ta tüli õhinas jalamahiti tasku pistnud.

3. Nii oli ka teinegi konferenz ilma loodetawa tagajärjeta jäänud. Alles 1694, kui loota oli, et äritatud meeled waikinud olivad, kutsus Fischeer weel kord keeletundjad õpetajad ja Tartu professo-rid III. konferenzile (wist Tartusse). Mis siin tehti, mille üle siin waieldi, sellest ei ole meile mälestust maha jäänud. Ainult nii palju on selge, et ka sellestgi koosolekust midagi wälja ei tulnud: wanemate õpetajate uhkus, kes noorte käest parandatud kirjawiiši õppida ei tahtnud, ja kadetus Viimi ja Gestimaa wahel, olivad kõik Fischeeri tüdimata

püüded tühjaks teinud. Murtud lootusega pani ta 1699 oma ameti maha. Sellega suitus ka tüfikis ajaks piibli tõlke töö.

§ 16. Lõpusõna

Stahli periode juurde.

1. Piltu mööda läinud ajajärgu pääle tagasi heites, peame tunnistama, et see tõesti Eesti kirjanduse kaunis koidu-aeg oli. Küll ei ole siin veel rahmuslist algupäralist kirjandust loodud, aga kui meie tähele paneme, et need waimustatud mõitlejad, kes siin üles astusiwad, kõik algusest pääle uuesti sünnitama pidiwad, et neil lõpmata takistustega mõidelda oli, et nad koledate katkude ja sagedate sõdade hirmutusi ja häwitusi kandes rahutööd pidiwad tegema, Eesti kirjandusele põhja püüdisiwad panna, siis ei wõi meie oma imestust tagasi hoida, waid peame hüüdma: Tõesti, see aeg oli üks kõige ilusamateist järkudest meie waimuelu edenemises!

2. Nii hästi theoretikaliseft, kui ka praktikalisest küljest on keele edenemise kallal tublisti tööd tehtud. 3 grammatikat (kui Hornungi oma 1693 aastast maha arwame, mis õiguse pärast järgmise ajajärgu pärast on), 2 Tallinna ja 1 Tartu keeles; 14 waimuliku sisuga kirja: 9 Tallinna, 5 Tartu keeli; 6 ilmaliku sisuga tööd: 5 Tallinna, 1 Tartu keeli, on üleüldse selle lühikese aja sees 1630—1695 ilmunud. Neist on veel 1 töö (Stahli Käkiraamat) 4 korda ja 1 töö (Tartu Põluraamat) 2 korda trükitud. Üleüldine trükitööde arv on 23, ehk uued trügid ühes arwatud, 27.

3. Tähtsamad kirjanikud oliwad: Stahl, Roszinius, Johann Gutslaff, Heinrich Gösken I. ja Adrian Virginius. Kirjanduslise tegewuse keskpaik oli alguses (umbes suure katkuni 1657) Tallinn (Stahl, Salemann, Brocman j. t.), pärast aga kaldub ta enam, iseäranis Virginiuste läbi, Eduna Tartumaa

poole, nimelt Puhjasse. Siin elas Adrian Virginius, kes oma Vastse Testamendi tõlke läbi kõitide meelest kirjanduses esimese astme pääle oli tõusnud. — Vühidalt: Stahli ajajärg on auuga oma kohut täitnud: kirjanduse liikumise elule äratanud ja rahvale kõige tarvilisemad raamatud kätte muretsenud. Töö edasi ajamine jäi järeltulewate põlwele hooleks.

Visame siia kohta lõpuks weel ühe näituse parandatud Stahli käsiraamatu III. trükist, mis aastal 1693 ilmus, sellega just kõne all oleva ajajärgu lõpul. Ta pakub selleläbi meie otsekui lõpuotsust eelminewa kirjakeele edenemise üle.

„N e h d p ö h a t E v a n g e l i u m m i t
n i n g E p i s t l i t. Mark. 8, 1—6. S E L A j a l
k u s p a l j o r a h w a s s ä h l o l l i, n i n k n e i l e e p o l l i
ü c h t e k i t S ö h m i s t, k u s u s J e s u s o m m a J ü n g r i t
h e n n e s e j u r e, n i n k p a j a t i s n e n d e w a s t o: M i n n a
h a l l e s t a n h e n d s e r a h w a p ä h l, s e s t n e m m a t
o m m a t n ü h d k o l m e P ä h w a t m i n n o j u r e s j ä h
n u t, n i n k n e i l e e p o l l e ü c h t e k i t s ü h a, n i n k k u s
m i n n a n e m m a t l a s s e x i n s ö h m a t a h e n n e s e s t e r r a
m i n n a, s a h x i t n e m m a t T e p ä h l e n e l g g a s u r
r e m a. J ü n g r i t k o s t i t t e m m a l: R u s t w o t t a m e
m e y e V e i b a t s i h n R ö r b e s; e t h m e y e n e m m a d
s ö h t a m e? M i n k t e m m a k ü s s i s n e m m a t: M i t t o
o m m a t t e i l e l e i b a t? N e m m a t p a j a t a s i t: s e i g e.
M i n k t e m m a k e s k i s s e l R a h w a l, e t h n e m m a t
h e n d M a h p ä h l e i s t u t a s i t (!); M i n k t e m m a
w o t t i s n e h d s e i g e V e i b a t, n i n k t e n n a s, n i n k
m u r d i s n e m a t, n i n k a n d i s o m m a J ü n g r i l l e,
e t h n e m m a t n e h d s a m m a t n e n d e e t t e p a n n i t.“

Sellele proowile ei ole mingit jätetust waja juurde lisada. Üksainus sõrdele pilk näitab, et siin täiesti muutmata Stahli keel walitseb. Seda suurem näitab samm olewat, mida meie kirjakeel pea selsamal ajal ilmunud Hornungi kirjades edasi astus.

Ülewaatlik tabel

Gesti kirjanduse ajaloo juurde (chronologia).

I. periode: katoliku aeg.

x—1517.

- 500 ümber. Theodorichi Suure kiri Gesti lastele.
 1220 ü. Väti Hindrik: Sakslaste ja ristiusu tulek.
 1225. Modena Wilhelm.
 1517. Johannes Rievel: Rooma katelismu8, esimene Gesti raamat.

II. periode: Reftaeg.

1517—1840.

1. ajajärk: 1517—1630.

- 1525 ü. Mupuhastamine Gesti8.
 1553 Franz v. Witten: Lutheri wäitene katelismu8.
 1558 Esimene trükikoda Riias.
 1591 Weltheruse „libelli“ (raamatute8ed).
 1600 Georg Mülleri jutlused. — Stahli sündimine.
 1622 Wilhelm Bucciug: Institutiones Esthonicae.

2. ajajärk: 1630—1695.

Tallinna keele kirjandus.

- 1630 18. aug. Gustav Adolph: Tartu ülikooli asutamine.
 1630 Stahl: Kurze vnd einfältige Fragen.
 1632 Stahl: Hand- vnd Haußbuch I. jagu.
 1635 ü. Blankenhagen: jutluse raamat.
 1637 Stahl: Anführung zu der Chstn. Sprache. Hand- vnd Haußbuch II. jagu.
 1637 Glückwünschung Hans v. Höveln.
 1638 Hand- vnd Haußbuch III. ja IV. jagu.
 1638 Nuptiis D-ni H. Gösekenii.
 1641 Stahl: Layen-Spiegel I. jagu.

Tartu keele kirjandus.

- 1632 Rosfiniug: Catechismus ja Evangelia vnd Episteln.

1642 Wöhandu tüli.

Tallinna keele kirjandus.

1641—1644 Iheringi piibli tõlke püüded.

1645 Tallinna sinodi piibli tõlke komisjon.

1647 Brocmann †.

1649 Stahl: Vahen-Spiegel II. jagu.

1651 Salemann: Hochzeitfreude.

1655 Salemann: Etlliche Gebete.

1656 Parandatud Hand- vnd Haußbuch (Göfeken, Salemann, Siläus, Brocmann).

1657 Suur lakk. Stahl †. Ihering †. Zarenius †. Joh. Gutschlaff †.

1660 Heinrich Göfeken I.: Manuductio adliuquam Oesthonicam. — Göfeken paneb piibelt ümber. — Hornung sündinud.

1662 Blume: Matthaeus Judex: Corpus doctrinae.

1673 Esmiene „Katekismusse öppetuse jelleetus“.

1673 Parandatud Hand- vnd Haußbuch II trüff.

1681 Tischer Stokholmis ja hakkab piibli tõlke hääks töötama.

1684 Heinrich Göfeken I. †.

1685 Forselius I. — Böeler: Der Einfältigen Ehten abergläubische Gebräuche.

1686 Siläus †.

1686 Lindenhoffi piibli-konferenz.

1687 Pilißwere piibli-konferenz.

1687 Forselius II.: ABC raamat. Knieper †, piibli tõlk. Hornung paneb Puhjas Uut Testamenti ümber.

Tartu keele kirjandus.

1644 Joh. Gutschlaff: Kurzer Bericht vnd Unterricht von Wöhhando.

1645 Rosfinius †.

1648 Joh. Gutschlaff: Observationes grammaticae.

1656 Joh. Gutschlaff paneb piibelt ümber.

Salemann †. Bagge †.

1683 Andreas Virginius paneb Vana Testamenti ümber.

1684 Andr. Virg., Schütz, Moller: Suur katekismus.

1685 Andr. Virg., Schütz, Moller: Pauluraamat.

1686 Adrian Virginius: Wastne Testament.

Tallinna keele kirjandus.

1690 Heidrich: Lutheri katehismuse seletus.

1693 Parandatud Hand- und Hauß-
buch III. trüff. — Hornung: Gram-
matica ehstonica.

1694 III. (Tartu ?) piibli-konferenz.

1694 Hornung: „Laste õppetud“.

Tartu keele kirjandus.

1691 Andr. Virg.: Paulu-
raamat, parandatud, II.
trüff.

3. a j a j ä r k.

1695 Hornung: Roddo ning Kirgo-
Ramat.

1699 Fischer astub ametist ära.

1701 Hornungi Roddo ning Kirgo-
Ramatu II. trüff.

1702—1707 Bergius: Uue Testamendi
tõlke komisjon.

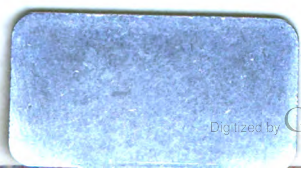
1703 Hornung: Stahli ühendatud
„Ma Kele Roddo ning Kirgo-Ra-
mat“ (I. trüff, ehk algusest lugeda 6.)

1705 Heinrich Gölseken II. †. Piibli tõlk.

1715 Heinrich Gutsclaff: Uus Testa-
ment. Hornung †.

1706 Adrian Virginius †.

27252.23.8

Eesti kirjanduse ajalugu.

Widener Library

003666836

3 2044 089 109 946